



<https://dergipark.org.tr/tr/pub/saga>

Türk Ordusunda Mühimmat Üretimini Üstlenen Askerî Sınıfların Tarihsel Gelişimi Üzerine Bir Değerlendirme (1400- 1950)

An Evaluation on the Historical Development of the Military Branches Responsible for Ammunition Production in the Turkish Army (1400- 1950)

İsa Tolga ÇIPLAK ^{1,*} 

¹Kara Astsubay Meslek Yüksekokulu, Beşeri ve Sosyal Bilimler Bölümü, 10100, Altıeylül/BALIKESİR

Makale Bilgisi

Araştırma makalesi
Başvuru: 10.02.2025
Düzeltilme: 17.06.2025
Kabul: 07.07.2025

Keywords

Ammunition
İmalat-ı Harbiye
Powder Mill
Armorer
Grenadier
Machinery and
Chemical Industry

Anahtar Kelimeler

Mühimmat
İmalat-ı Harbiye
Baruthane
Cebeci
Humbaracı
Makine ve Kimya
Endüstrisi

Özet

Türk ordusunda mühimmat XIV. yüzyılda ateşli silahların gelişimi ile birlikte XX. yüzyıldaki yarım asırlık dönemine uzanan süreçte, harp sanayisine dayalı askerî tesisleri ve çeşitli isimlerle anılan ordu sınıfları şeklinde gelişim göstermiştir. Bu süreç içinde mühimmat üretimi ve kullanımı, Osmanlı İmparatorluğu'na ve Türkiye Cumhuriyeti'ne kadar uzanan geniş bir perspektifle ele alınmıştır. Osmanlı'da Cebeci Ocağı, Topçu Ocağı ve Humbaracı Ocağı gibi mühimmat üretimi ve dağıtımından sorumlu askerî teşkilatlar oluşturulmuştur. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde sanayileşmenin etkisiyle baruthane ve tüfekhanelerin modernleştirilmesi, Zeytinburnu ve Tophane gibi askerî fabrikaların kurulması sağlanmıştır. I. Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı sürecinde, Osmanlı'dan devralınan mühimmat tesisleri ve İmalat-ı Harbiye teşkilatı, işgal kuvvetlerinin baskısı altında faaliyet göstermiş ve Anadolu'ya çeşitli istihbarat gruplarının kaçırılan silah ve mühimmatlarla Milli Mücadele'ye destek sağlanmıştır. Daha sonrasında Makine ve Kimya Endüstrisi kurulana kadar Türkiye'de yerli ve milli sermaye ile mühimmat üreten fabrikalar kurulması incelenmiştir. Bu çalışmada, mühimmat ve mühimmat sınıfının tarihsel süreç içerisinde nasıl geliştiğinin detaylı bir şekilde analiz edilerek ortaya çıkarılması amaçlanmıştır ve Türk askerî tarihine önemli katkılar sağlanmıştır. Birincil kaynak olarak askerî arşiv belgeleri, Resmi Gazete Kanunları, anılar ve Askerî Fabrikalar Mecmuaları, sonrasında ikincil kaynaklar incelenerek sonuca varılmıştır. Bu çalışmanın akademik literatüre katkısı Türk ordusunda mühimmat ve mühimmat sınıfının tarihsel gelişimini bir bütün olarak Cebeci sınıfından Makine ve Kimya Endüstrisi'ne kadar olan sürecin bir bütün olarak incelenmesidir.

Abstract

Ammunition in the Turkish army has developed from the development of firearms in the XIVth century to its half-century period in the XXth century through military facilities tied to the defense industry and various specialized army branches. The production and use of ammunition in the historical process is discussed in a broad perspective extending to the Ottoman Empire and the Republic of Turkey. In the Ottoman Empire, military organizations such as the Armorer Corps, the Artillery Corps and the Grenadier Corps were established, which were responsible for the production and distribution of ammunition. During World War I and the War of Independence, the ammunition facilities and the organization of Manufacturing and Warfare, inherited from the Ottoman Empire, operated under the pressure of the occupation forces, and support was provided to the National Struggle with weapons and ammunition smuggled to Anatolia by various intelligence groups. Later, the establishment of factories producing ammunition with domestic and national capital in Turkey until the establishment of the Machinery and Chemical Industry is examined. In this study, it is aimed to reveal how the ammunition and ammunition branch developed in the historical process by analyzing it in detail, and important contributions have been made to Turkish military history. As primary sources, military archive documents, Official Gazette Laws, memoirs and Military Factories Journals were analyzed, followed by secondary sources.

*İsa Tolga Çıplak, isatolga24@gmail.com

1. GİRİŞ

Mühimmat sözcüğü; Mehmet Zeki Pakalın'ın sözlüğünde “*ehemmiyetli, lâzım, tehiri câiz olmayan şey manasına gelen, mühimin eemi*” şeklinde ifade edilmiştir (Pakalın, 1993, s. 605). Develioğlu'nun Osmanlıca sözlüğünde mühimmat “birinci anlamı lüzumlu şeyler, ikinci anlamı harp malzemesi” şeklinde iken Şemsettin Sami, Kâmûs-ı Türkî adlı Osmanlıca sözlüğünde *mühimme'nin çoğulu anlamına gelir. Mühimme: gâileli ve meşguliyyeti mûcib iş, ağır ve ehemmiyetli iş* şeklinde yer almıştır (Develioğlu, 2010, s. 853; Şemsettin Sami, 2012, s. 1113). Türk Dil Kurumunun Türkçe Sözlük'ünde mühimmat, *savaş gereçleri, cephane* anlamına gelmiştir (Türk Dil Kurumu, 2011, s. 1723). Ancak burada mühimmat ve cephane ikisi aynı anlam olarak verilse de askerî terim olarak mühimmat ve cephane ayrı olarak kullanılmaktadır. Mühimmat, savaş için lazım olan, demirbaş olmayan bütün yedek parça ve cephaneyi dâhil eden bir terimdir. Cephane ise ateşli silahlardan atılmak üzere hazırlanmış muhtelif patlayıcı ve delici malzeme olarak belirtilmiştir (Bölek, 2023, s. 139). Türk Silahlı Kuvvetlerinin terminolojisinde ve harp sanayisine yönelik kanunlarda mühimmatın tanımı ise şöyledir: Her çeşit ateşli silahlarla atılan fişekler, mermiler ve bunların tapalarıyla kapsül ve detonatorlara denir. Buna bağlı olarak mühimmat üretimi, harp vasıtası olarak ateşli silahlarda kullanılan her çeşit mermi, kovan, kapsül, tapa, detonator ve benzer maddelerin imalini ifade etmiştir (Türkiye’de Harb Silah ve Mühimmatı Yapan Özel Sanayi Müesseselerinin Kontrolü Hakkında Karar, 1951)

Osmanlı Dönemi’nde Türk ordusunun mühimmat geleneği, barutun silah sanayinde kullanılmasıyla hem ateşli hem de geleneksel ateşsiz silahlarda mühimmat olarak tezahür etmiştir. Osmanlı’da ateşli silahın kullanılması, 1389’da top silahının Kosova Savaşı’nda düşmanı korkutmak amacıyla kullanılmasıyla ortaya çıkmış ancak topçulukta kullanılan barut mühimmatının gelişmesiyle birlikte İstanbul fethi öncesinde ve sonrasında olmak üzere Fatih Dönemi’nde yıkıcı bir silah gücü hâline gelmiştir. Osmanlı Devleti’nde tüfegin ilk defa ne zaman kullanıldığı konusunda bir netlik olmasa da Kanuni Dönemi’nde devletin tüfeklerini ve barutlarını mirî kârhâne üretmeye başlamıştır (İlgürel, 1999, ss. 605-606; Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, 1996, ss. 29-30). XIV. yüzyılın sonlarında ateşli silahlar yavaş yavaş orduda etkili olmaya başlamış ve geleneksel ateşsiz silahlar XV. yüzyıl ve XVI. yüzyıl süresince ateşli silahlarla beraber kullanılmışlardır. Osmanlı’da ateşli olmayan silahlar çeşitli isimlerle niteliğine göre sınıflandırılmıştır. Kesici silahlara *eslihâ-i câriha*, atıcı silahlara *eslihâ-i râmiye*, delici silahlara *eslihâ-i nâfize*, vurucu silahlara *eslihâ-i dâribe* tabiri kullanılmıştır (Aydüz, 2011, ss. 6-9). Osmanlı Devleti’nin tarihî sürecinde elde ettiği başarılar ve savaşlarda edindiği tecrübeler ele alındığında, mühimmatın temini ve kullanıma hazır hâle getirilmesine önem verdiği söylenebilir (Erdoğan, 1999, s. 660).

2. OSMANLI DÖNEMİNDE MÜHİMMAT VE MÜHİMMAT ÜRETEN ASKERÎ SINIFI’NIN GELİŞİMİ

Osmanlı’da teşkilatlı olarak ortaya çıkan ilk askerî mühimmat okulu, başlangıçta Yeniçeri Ocağı’nın içinde yer alarak onunla beraber XV. yüzyılda kurulan Cebeci Ocağı olmuştur. Fatih Sultan Mehmet

Dönemi’nde Ayasofya Camii etrafındaki bazı Bizans’tan kalan binaların tahsis edilmesiyle Cebeci Ocağı, yeniçerilerden ayrılarak orduda bağımsız bir teknik sınıf olarak yer almıştır. Osmanlı’da Cebeci Ocağı, görev açısından hem bakım hem de mühimmat alanında faaliyetleri ikiye ayrılmıştır. Bu görevlerden ilki Osmanlı’nın kapıkulu ordusunun düzenli ve daimî birlikleri olan yeniçerilerin; kılıç, ok, tüfek, kazma, kürek, yay, fitil, fişek, barut, zırh, tulga, istihkam ve tahkimat aletleriyle yeniçerilerin muharebe görevlerini icra ettikleri aletleri yani mühimmatlarını üretmek, ikinci olarak harp mühimmatlarını ve silahlarını sayımla tedarikini sağlayıp muhafaza etmek olmuştur. Aynı zamanda cebeciler, mühimmatçı sınıfı olmanın yanı sıra bozulan silah ve teçhizatı tamir etme göreviyle ordudaki bakım sınıfı rolünü de üstlenmiştir. Ayrıca cebeciler, savaşta lazım olacak miktarda mühimmat ve silahı muharebe alanına sevk etmiş, muharebe sonrasında sayım yaparak teslim aldıktan sonra mühimmat ve silahın tamiri ile bakımını sağlamıştır. Cebeciler ateşli silahların Osmanlı’da kullanılmaya başlamasıyla savaş esnasında siper gerisine top güllesi, barut ve mermi sağlamakla görevli oldukları için vazifelerinin öneminin bilincinde olarak tehlikeli şartlarda görev yapmıştır. Bu suretle Osmanlı ordusunun mühimmat sınıfı olan cebeciler ordu içinde kritik bir rol üstlenmiştir (Uzunçarşılı, 1988, ss. 3-4; Uyar & Erickson, 2020, ss. 87-89; Tok, 2012, s. 145-46). Görev yerlerine bakıldığında merkezleri Ayasofya yakınlarındaki kışlaları ve Cebehane adı verilen İstanbul’daki silah ve mühimmat deposu olmuştur. Bunun haricinde Osmanlı topraklarındaki kalelerin depolarında da silah ve mühimmattan sorumlu olarak görev yapmışlardır (Özcan, 1994, s. 345).

Osmanlı Devleti’nde mühimmatlar, Cebeci Ocağının kontrolünde bakımları da yapılarak muhafaza edilmiştir. Cebeciler, savaş meydanlarına yeniçerilerin kullandığı her ateşli silah için 300 mermi veya 300 mermilik barut taşımıştır. Cebeci sınıfı her silah ve mühimmatını muharebe öncesi yeniçerilere dağıtıp ve sonrasında toplamıştır. Böylece özellikle ateşli silahları mühimmat açısından daha kıymetli görüp, mühimmatın gereksiz yere kullanılmamasını, kayıp ve kaçak mühimmatın olmamasını ve mühimmatın uzun ömürlü kullanılmasını sağlamıştır. Cebecilerin mühimmat üretimi için devlet oldukça gelişmiş bir tedarik sistemi kurup eyaletlerden özel talepler doğrultusunda kanunnameler çıkartılarak sivil zanaatkar ve imalatçıları da görevlendirmiştir. Diğer bir deyişle cebeciler seferlik için istenilen silah ve mühimmatın üretimini yetiştiremediği zamanlarda “*Ehl-i Hiref*” adı verilen zanaatkârlardan malzeme siparişinde bulunmuştur. Bunların yanı sıra malzeme deposu ile her çeşit askerî malzemenin üretildiği ve tamiri yapıldığı atölyeler bulunup üretilecek malzeme için gereken para “mühimmat akçesi” adıyla devlet hazinesinden tahsis edilmiştir. Gerekirse kışla dışındaki zanaatkarlara da ücreti verilerek mühimmat imali için sipariş verilmiştir. Cebecibaşı adı verilen ocağın lideri olan rütbeli subay hammadde stokunu, depolanmış sağlam mühimmatı, kırık, bozuk ve kullanılamaz mühimmatı tespit ederek ihtiyaç olan yeni mühimmatın üretiminden sorumlu olmuştur. Merkezleri olan Cebehane-i Amirede mühimmat azaldığı zaman eksikliği cebecibaşı divana arz ederek ihtiyaçları tamamlamakla görevlendirilmiştir. Ayrıca cebecibaşının emriyle eyaletlerdeki ve sınırlardaki mühimmat depolarının durumu için düzenli olarak teftiş ekibi görevlendirilmiştir. Cebeciler yetiştikten sonra tıpkı Topçu Ocağı mensupları gibi üçer yıllık süre ile rotasyon sistemine tabi olarak hudut bölgesindeki kaleler ve

müstahkem mevkilere atanmıştır. Cebeciler kalelerde göreve başlayınca bölgesindeki depolarda silah ve mühimmat mevcudunu tespit edip daha sonra kontrolünü yaparak işe yarayıp yaramadığını tespit etmiştir. Cebecilerin kalelerdeki çalışma süreleri dolunca İstanbul'daki Cebeci Ocağına dönmüşler ve yerlerine ocaktan yenileri atanmıştır (Uzunçarşılı, 1988, ss. 11-12; Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, 1996, ss. 28-29; Tok, 2012, s. 146).

Mühimmat sınıfının askerî teşkilatlanması olarak cebecilerin düzenine bakıldığında; Cebeci Ocağı tıpkı Yeniçeri Ocağı gibi ortalara ve bölüklere ayrılmıştır. Cebeci Ocağının neferleri yine Yeniçeriler gibi Acemi Ocağı'ndan alınmıştır. Ocağa yeni kaydolan askere önceleri “şakird”, daha sonradan “usta” denilmiştir. Cebeciler başlarına “şebkülâh” adı verilen başlık giymişlerdir. Cebeci Ocağı, görev bakımından 31 orta ve 59 bölükten oluşan teşkilatı içerisinde silah ve mühimmat üretenler, onarım yapanlar, barut imal edenler gibi sınıflara ayrılmıştır. Bunlar saykalî, tirgerân, tûgî ve nakkaşân gibi özel adlı bölükler olmuştur. Bu özel isimli bölüklerin sayısı artarak zaman içerisinde 66'ya, cemaat ortası sayısı ise 62'ye ayrılmıştır. Ocağın en yetkili subayı olan cebecibaşından sonra gelen yüksek rütbeli subaylar dört kethüda ile cebeciler başçavuşu olmuştur. Bir yerin zaptına müteakip elde edilen barut, silah gibi mühimmatları kayıt etmek ve kalelere konan mühimmatın defterini tutmak görevi cebeciler kâtibine ait olmuştur. Ayrıca her yıl cephane ambarındaki silahlar ve mühimmatlar konusunda giren ve çıkan temel alınarak muhasebesi yapıldıktan sonra cebecibaşı ile cebeciler kâtibi devlete karşı sorumlu olmuştur. Cebecilerin, Kanuni devrindeki mevcudiyeti 700 kişi iken XVI. yüzyılın sonlarında sayısı 4000'e ulaşmış, IV. Murad Dönemi'nde 7000-8000'e yaklaşmıştır (Kılıçarslan, 1993, ss. 182-183; Uzunçarşılı, 1988, ss. 8-14; Özcan, 1994, ss. 145-147¹).

Yeniçerilere ait 1623 yılı ulufe defterinde cebecilerin mühimmat üreten kesiminin unvanları: Sertüfengi (tüfek ustabaşısı), tüfengi (tüfek yapım ustası), kaynağı (burguni), tathir (temizleyici), barutçu perdahî, zırhger ve zemberekçi (okçu) olarak adlandırılmıştır (T.C. Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, 1981, s. 138). Zemberekçi (tirgerân) rütbesi altında Cebeci Ocağı'nda ok ve yay üretimi de yapılmıştır. Kadim Türk okçuluğunu ve mühimmat üretimini temsil eden bu ocak, XVI. yüzyılın sonunda üretimini durduran gelişme değişen savaş teknolojisiyle birlikte barutlu hafif ateşli silahlardan tüfek ve mühimmatının üretimine duyulan ihtiyaç olmuştur. Yine de Cebehane-i Amire, XVI. yüzyılın ilk yarısında kurmalı yay (arbalet) imal etmeye devam etmiştir (Kolçak, 2023, ss. 169-170).

Klasik dönem Osmanlı ordusunun silah ihtiyacının karşılanması konusunda Cebeci Ocağı'ndan başka Hassa Ehl-i Hiref teşkilatı içerisinde Şimşirgeran (kılıç), Kardgeran (bıçak), Niyamgeran (kın), Siperduzan (kalkan), Bozdoğanî (gürz), Tirgeran (ok), Kemangeran (yay), Tüfekciyan (tüfek) ve Zırhcıyan/Kundakçıyan (zırh) sorumluları üretim yapmıştır. Ehl-i Hiref, daha çok üst düzey devlet

¹ XVIII. yüzyıldan sonra Yeniçerilerin silahlarını ve mühimmatlarını ithalata dayalı yabancı üreticilerden tercih etmesiyle modern anlamda teknik personel yetiştirmek adına yapılan ıslahatlar yapılmaya başlanmış ve nüfusu 2500 civarına düşmüştür. Ö. Tok, *a.g.b.*, s.146.; Ayrıca Rusya ile meydana gelen çatışma sırasında Belgrad ve Bender kaleleri muhafazasında olan cebeci, topçu ve top arabacı neferâtı esir düşmüştür. Esir sayısının defteri için bkz. BOA, Baş Muhasebe Kalemi Defterleri (D..BŞM.d), 4771, H. 28 Zilhicce 1203/M. 9 Eylül 1789.

adamları ve yüksek rütbe subaylara silah ve mühimmat üretmiştir. Orducu Esnafı teşkilatından farkı ise Ehl-i Hiref teşkilatının Kapıkulu Ordusu gibi devşirmeden personel alırken Orducu Esnaf teşkilatı lonca teşkilatı içerisinde seçilmiştir (Gökdemir, 2016, ss. 58-59; Uzunçarşılı, 1988, s. 14). Osmanlı Devleti’nde XVI. yüzyıla kadar olan süreçte Anadolu’da ve Rumeli’de halkın elinde bulunan kılıçları genellikle Cebeci Ocağı üretmiştir. Daha sonraki süreçte Orducu Esnafı da kılıç ve yay üreterek ateşsiz silah açısından askerî mühimmat üretimine dâhil olmuştur. Osmanlı askerî sisteminde en kalabalık olan teşkilat olan Tımarlı Sipahilerin barutlu silah ve mühimmatını da aynı şekilde Cebeci Ocağı karşılamıştır. Ayrıca Cebecilerin mühimmat üretiminde ihtiyacı karşılayamadığı zamanlarda yeniçerilerin ve tımarlı sipahilerin çeşitli mühimmatlarını da “Orducu” adı verilen şer’i mahkemelerce tescili yapılan orducu esnaf teşkilatı sağlamıştır. Orducu esnaflar: hallaçlar, kılıççılar, okçular, semerciler, arpacılar, saraçlar, dokumacılar, berberler, nalbantlar, mumcular, aktarlar, terziler, kunduracılar, çuhacılar, kalaycılar, fırıncılar, kazancılar, çizmeciler gibi ordunun ihtiyacını karşılayan zanaatkârlar ve tüccarlardır (Çelik, 2007, ss. 370-373; Gökdemir, 2016, s. 80).

Osmanlı’nın klasik döneminde Cebeci Ocağı, Orducu Esnaf ve Ehl-i Hiref dışında ateşli silahlardan bomba diğer adıyla humbara üreten Humbaracı Ocağı, topçu ve cebeci sınıflarına bağlı olarak mühimmat üretiminde ve muhafazasında görev yapmıştır. Osmanlı askerî mühimmat sanayisinde demir yuvarlağın içi kurşun, demir ve barutla doldurularak elde edilen humbara silahına devlet tarafından çok kıymet verilmiştir. El ile atılan humbaraların (humbara-yı dest) yanı sıra havan topu ile atılan humbara, Osmanlı’nın askerî mühimmatı olarak üretilmiştir. Bir kısmı Kapıkulu Ocağı’na bağlı olan humbaracılar, işleyiş düzeni bakımından topçu, cebeci ve tımarlı adı verilen üç kısma ayrılmıştır. Topçu ve Cebeci sınıfından humbaracılar, ulufe adı verilen maaşlarını devletten üç ayda bir almıştır. Fakat ocağın ana bölümünü oluşturan kalabalık kesimini Tımarlı Humbaracılar teşkil etmiştir. Tımarlı Humbaracılar bulunduğu kalelerin çevresindeki toprakları işleyerek gelir sağlamıştır. 1683 yılında Cephane-i Amire depolarında 5430 adet humbara mühimmatı bulunmuştur (Agoston, Barut, Top ve Tüfek Osmanlı İmparatorluğu’nun Askeri Gücü ve Silah Sanayisi, 2006, ss. 64-130; Erdoğan, 1999, s. 664; Tok, 2012, s. 148).

1729’da Osmanlı’ya iltica eden Fransız asilzadelerden Kont de Bonneval, İslam’ı kabul ettikten sonra Humbaracı Ahmet Paşa adını alarak 1734’te Humbara Ocağı’nın Üsküdar Toptaşı’nda yeniden kurulmasını sağlamıştır. Humbaracı Ahmet Paşa², Humbaracı Ocağı’nı yarısı ulufeli, yarısı tımarlı olmak üzere Üsküdar’daki Ayazma Sarayı’nda 600 Humbaracı yetiştirerek ıslahat yapmıştır. Ayrıca Humbaracı Ahmet Paşa’nın hazırladığı kanunname gereğince ulufeli humbaracılardan yüzer kişi bir oda

² Ahmet Paşa, Fransa’nın Limousin eyaleti soylularından olup 14 Temmuz 1675’te Coussae şehrinde doğmuştur. Küçük yaşta askerlik mesleğine başlamış ve hızla şöhreti yayılmıştır. 1704 yılında Fransa Kralı XIV. Louis ile arası açılınca ülkeden kaçarak önce Fransa’nın düşmanı olan Avusturya’ya sonra iki yıl kadar Venedik’te kalmış ve nihayetinde 1729’da Osmanlı Devleti’ne sığınmıştır. Osmanlı’daki siyasi hayatında başarılı olamasa da askerî alandaki layihaları ve yaptığı düzenlemeleri başarılı olarak anılmıştır. 23 Mayıs 1747’de vefat edince Galata Mevlevihânesi hazînesine defnedilmiştir. Abdülkadir Özcan, “Humbaracı Ahmed Paşa”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.18, (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 351-353.

teşkil etmesine dayanan bir ocak meydana getirilmiştir. Humbaracı Ahmet Paşa'nın humbaracılık alanındaki eğitim ve öğretimi, hendese ve hesaba dayanmıştır. Hendesehane namıyla anılan Humbarahane'de ilaveten geometri dersi verilmiş ve böylece Boğaziçi bostancılarının ve hasekilerden seçilmiş öğrencilerle Humbarahane bir askerî okul şeklini almıştır. Daha sonra dünyada gelişen mühimmat teknolojisiyle beraber 1783'te tekrardan düzenlenmiş ve modernleştirilmiştir (İlgürel, 1999, s. 608; Uzunçarşılı, 1988, s. 118; Özcan, 1994, ss. 347-357; Sezer Feyzioğlu, 2016, s. 143). 1792'de devlet tarafından düzenlenen Humbaracı Kanunnamesi ile Humbaracı Nazırlığı ve Humbaracı Baş makamları kurularak Haliç kıyısındaki Hasköy'de yeni bir kışla yapılmıştır. 1795 yılında humbaracılara dâhil olmak üzere Mühendishane-i Berri-i Hümayun kurulunca mevcudu 200 olan humbaracılar 500 kişiye çıkartılmıştır. 1797 yılında III. Selim, humbaracı teşkilatını düzenlemek için geniş bir kanunname çıkarttıysa da Kabakçı Mustafa İsyanı'yla sultanın şehadeti sebebiyle uygulanamamıştır. Yerine gelen Sultan II. Mahmut 1826 yılında Yeniçeri ve Cebeci Ocakları'nı kaldırmış ancak devlete sadakati konusunda güven kazandıkları için humbaracı teşkilatını lağvetmeyip yeniçerilere ait olan unsur ve isimleri değiştirilmiştir (Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, 1996, s. 50).

Ateşli silahların kullanımı ve buna bağlı mühimmat üretiminin temel maddesi barut olduğu için barutun Osmanlı'daki üretiminin ve geliştirilmesinin incelenmesi zaruridir. Bu bağlamda Osmanlı Dönemi'nde mühimmat üretiminin tarihsel gelişimi incelendiğinde Osmanlı Devleti'nde askerî mühimmat üreten yerler; Tophane-i Amire, Cebahane-i Amire, Tersane-i Amire olmuştur (Gökdemir, 2016, s. 79). İstanbul'un fethinden önce Edirne'de savaş alanında kurulan seyyar dökümhanelerde top dökümü yapılmıştır. İstanbul'un fethinden sonra açılan Tophane-i Amire Osmanlı'nın ilk askerî mühimmat üretim tesisi olmuştur (Aydüz, 1999, s. 634). Osmanlı'nın barutlu ağır silahlarında mühimmat ilk defa I. Kosova Savaşı'nda (1389) kullanılan top silahı ve cephanesi için üretilmiştir. Top silah için mühimmat üretimi İstanbul'un fethinde Edirne'de kurulan top dökümhanesi olmuş, fetihle birlikte daha sonra top dökümhanesi İstanbul'a taşınarak mühimmat üretiminde teknik gelişimle birlikte Tophane-i Amire adıyla yeniden teşkil edilmiştir. Bazı durumlardan dolayı savaş esnasında top mühimmatı cephe gerisinde üretilmek zorunda kalındığı için sahra top dökümhaneleri kurulmuştur. Osmanlı seferi topçu birlikleri mühimmat açısından birinci kademe mühimmat tabiri ile her topa 100 adet gülle ve buna yetecek barut kullanmıştır (Uyar & Erickson, 2020, ss. 83-86).

Topçuluk ile birlikte ihtiyaç duyulan barutun üretilmesi Baruthane teşkilatının ortaya çıkmasını sağlamıştır. Barut mühimmatı güherçile, kömür ve kükürtün belirli oranlarda birleşiminden elde edilmiştir. Osmanlı Devleti, İstanbul'da Baruthane-i Amire tesisini barut üretimi için merkez olarak kursa da bunun yanı sıra Anadolu ve Balkanlarda da baruthaneler kurmuştur. Baruthaneleri de XV. yüzyıldaki mühimmat üretiminin temeli olan barut yapılan fabrikalar olarak nitelendirmek mümkündür. Birçok bölümden meydana gelen baruthaneler ham maddelerin dibek, havan veya çarhlarla (çark) ezilerek toz hâline getirildiği çarhhane, güherçilenin yıkanıp eritildiği havuzlar, kurutma işlemlerinin yapıldığı sergi, ham maddelerin kaynatıldığı soba, eritilerek kalıplara döküldüğü kalhane, silindirden geçirildiği silindirhane, elendiği kalburhane gibi bölümlere ayrılmıştır (Agoston, 1999, s. 626; Tok, 148

2012, s. 154; Erdoğan, 1999, s. 660). Osmanlı'daki Cebecilerin barut üretimi 1578 tarihli kanunname kapsamında el humbaracılarının barut imalathanelerine taşınmıştır. Baruta Osmanlı'da "Ot" tabiri kullanılmış, mühimmat üretiminde Cebeciler içinde otçular adıyla anılan bu yeni sınıf, barut üretimi için ilk tesisin II. Bayezid tarafından Kağıthane'de kurulmasıyla ortaya çıkmıştır. Barut üretici cebecilerin en yetkili zabıtine otçubaşı namı verilmiştir (T.C. Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, 1981, s. 465; Aydüz, 2011, ss. 18-19).

Osmanlı tarihi boyunca baruthanelerin gelişimine bakıldığında; Osmanlı'nın ilk baruthanesi XV. yüzyılda Atmeydanı civarında kurulmuş ve 1490'da yıldırım düşmesi sonucunda yanmıştır. Bunun üzerine yenisi Kağıthane'de inşa edilerek Sultan İbrahim döneminin sonuna kadar faaliyetine devam etmiştir. 17. yüzyılda İstanbul'da daha küçük üretim kapasiteli olan yeniçerilere ait yenedalarda ve Unkapanı'ndaki Tüfenkhane'de de barut imalathaneleri mevcut olmuştur. Fakat İstanbul haricinde İzmir, Gelibolu, Selanik, gibi merkezlerdeki baruthanelerin üretimi başlangıçta yeterli olurken sonraki süreçte ihtiyaca yetişemeyince 1687-1688 tarihinde İstanbul'un Şehremini bölgesinde yeni bir baruthane kurulmuştur. Ancak burası 1698 Eylül'ünde, depodaki barutların patlaması sonunda yandığından yerleşkede büyük hasar meydana gelince böyle teşkilatın şehir dışında kurulması gerektiği anlaşılmıştır. Böylece yeni baruthanenin konumu için İskender Çelebi Bahçesi'nin Bakırköy semti karar kılınmıştır. Yeni yerindeki alanda bir derenin bulunması ile gerekli suyu temin edebilmesi, denize kıyısının olması sebebiyle de nakliye kolaylığı sağlaması planlanmıştır. 1700 tarihinde başlayan inşaatı 17.000 kuruş maliyetiyle iki yılda tamamlanmış, nihayetinde 1702 tarihinde Baruthane-i Âmire ismiyle Bakırköy'de yeni tarzda mühimmat imalathanesi inşa edilmiştir. Tüm önlemlere rağmen 1725'te şiddetli bir yangın yaşayan Baruthane-i Amire, yeniden kurularak Eylül 1727'de tekrar üretime geçmiştir. Baruthane içerisinde kalhane, perdahthane, sergihane, mahzen, nöbet kuleleri, cami, ahır ve hamam gibi binaları barındırarak teşkil edilmiştir (Kütükoğlu, 1992, s. 96-98; Gölen, 2002, s. 136).

III. Selim Dönemi'nde mevcut imkânlarla üretilen barutun, mağlubiyetin nedeni olarak görülmesi, İngiliz ve Hollanda perdahtı barut üretim usulünün denenmesine yol açmıştır³. 1793-1794 ve 1799'da yeni çarhların (çark) eklenmesiyle istenilen sonuca ulaşılmıştır. III. Selim, 6 Mayıs 1793'te Baruthaneler Nazırlığı (Bakanlığı) makamını kurarak barut kalitesini artırma ve yangına karşı denetimi sağlama durumlarında başarı sağlamıştır. Baruthane Nazırlığı görevine Mehmet Şerif Efendi getirilmiştir. Bu dönemde Nazırlığa bağlı baruthane görevlileri ise şöyledir: *Barutçubaşı*, hem teknik hem de idari bir görevli olmuştur. 1794 tarihindeki düzenlemeyle beraber Barutçubaşı, Baruthanenin işleyişinden sorumlu en yüksek rütbeli askerî personel olarak da bilinmiştir. *Ruznameci*, baruthanelerin gelir gider ve imalat maddelerinin miktarını kayıt altına almanın yanı sıra üretilen barut miktarını deftere kayıt eden

³ İngilizler ve Hollandalılar, özellikle 17. yüzyıldan itibaren barut üretiminde yüksek saflıkta potasyum nitrat (Hint güherçilesi) kullanarak daha tutarlı ve etkili barut üretmişlerdir. Kuru değil, ıslak karıştırma yöntemi kullanılarak malzemelerin toz halindeyken havaya karışıp patlama riskini azaltıldığı imalat usulü kullanılmıştır. Osmanlı kaynaklarında bu baruta bazen "İngiliz Barutu" veya "Perdahtlı Barut" denilmiştir. Gabor Agoston, *Barut, Top ve Tüfek Osmanlı İmparatorluğu'nun Askeri Gücü ve Silah Sanayisi*, Çev. Tanju Akad, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2006, s.s.179,185,207.

makamdır. *Mübaşir*, baruthanenin temel ihtiyacı olan kükürt, güherçile ve muhtelif hammaddelerin sağlama görevini üstlenmiştir. Barutçu Neferleri, diğer adıyla *Neferât-ı Barutciyân* barut üretiminde görev alan Barutçubaşı'nın emrindeki askerî personeller olmuştur (Gölen, 2002, ss. 136-137).

İstanbul'daki diğer büyük bir baruthane teşkilatı 1794 yılında Mehmet Şerif Efendi tarafından Halkalı taraflarında açılan ve çarkları su gücüyle dönen Azatlı Baruthanesi olmuş, bu tesis faaliyete başladıktan dört yıl sonra eski yöntemlerle çalışan Selanik ve Gelibolu baruthanelerine artık ihtiyaç duyulmadığından kapatılmıştır. 1836 yılında Bakırköy baruthanesiyle birlikte geniş çapta onarımdan geçirilen Azatlı baruthanesine İngiltere'den alınan modern teçhizatlar konulmuş ve her iki baruthane de çağının teknolojisine uygun şekilde donatılmıştır. C. F. Schönbein'in 1848'de nitroselülozu icadından sonra dumansız barut imali hususunda Avrupa'da yapılan çalışmalar, A. Nobel'in 1884'te nitroselülozu nitrogliserinle dondurmaya başarılmasından sonra yeni bir boyut kazanmıştır. Bunun üzerine İstanbul'da da 1893'te ilk defa dumansız Osmanlı barutunun imalatı denenmiştir. Daha sonra üretim için gerekli malzemelerden Baruthane-i Amire ve Zeytinburnu fabrikasındaki mevcut teçhizatlar ve diğer malzemeler ithal edilmek üzere Baruthane-i Amire kimyahanesinin yanında ek bina inşasına karar verilmiştir. 1895 Nisan'ında yeni baruthane inşası tamamlanıp üretime başlayabilecek duruma gelmiştir. Böylece; Baruthane-i Amire'de modern yöntemlerle barut üreten bu tesisler kurulurken bir yandan da kara barut imalatı da devam etmiştir. Baruthane-i Amire dışında Azatlı Baruthanesi'nde ise bir günde 110 okka pamuk barutu üretebilecek bir fabrika da 1884'te kurulmuştur. Fakat, teknik gelişmelerin gerisinde kalan Azatlı Baruthanesi 1890'lı yıllarda tamamen devre dışı durumda kaldığından barut imalinde Baruthane-i Amire tam kapasite ile çalışmıştır. 1891'de Azatlı Baruthanesi'ne güherçile temin eden Kayseri ve Konya tesislerinin üretimleri çok azaldığı için Baruthane-i Amire'de kara barut üretimi zayıflamıştır (Aydüz, 2011, s. 19; Kütükoğlu, 1992, s. 97).

Barut teknolojisi ile birlikte topa göre hafif ve hızlı hareket ederek taşınması kolay olan tüfeklerin Osmanlı ordusunda kullanımı ile XV. yüzyıldan itibaren ilk tüfekli birlikler teşkil edilmiş, XVI. yüzyılın sonlarına doğru ise bu birliklerin mühimmatında fitilli tüfek teknolojisinden çakmaklı tüfeklere geçilmeye başlanmıştır. Osmanlı'da tüfek ve mühimmatının üretimi başta İstanbul ve Rumeli topraklarında kurulan Mirî Kârhaneler ve bir kısmı şahıslara ait olan atölyeler tarafından sağlanmıştır. Tüfek üretiminin merkezi İstanbul'daki Tüfekhane-i Âmire olmuştur (Yıldız, 2013, s. 103; Köse, 2022, ss. 956-957). Osmanlı Devleti'ndeki ilk tüfekçiler, yeniçeriler içindeki tüfek kullanan neferler olarak *Cemaat-i Tüfengeran* adını almıştır. Bunlar başlangıçta kendi tüfek ve mühimmatlarını kendileri onararak bakımını yapmıştır. Yeniçeriler tarafından kullanılan ilk hafif ateşli silahlar pistol/piştov adındaki tabanca ile ağızdan dolma fitilli ve çakmaklı tüfekler kayıtlara geçmiştir. Bu tüfeklerin mühimmatları oldukça ağır olmuş ve uzun namlulu uzun menzilli olduğu için tüfeği ateşlenmesi ve doldurulması uzun sürmüştür. XVI. yüzyılda Yeniçeri Ocağı'nda tüfekçi ortası kurulmuştur. Tüfekçi birliklerin başında en rütbeli zabıtları Tüfekçibaşı namıyla anılmıştır. Yeniçeri tüfekçilerinin silah ve mühimmatının yapımını Cebeci Ocağı üstlenmiştir. Cebecilerin imal ettiği tüfeklerin ahşap kısımları Adapazarı ormanlarından para karşılığında tedarik edilmiştir. Cebeci Ocağının kundakçıları tüfek yapımında Adapazarı ağaçlarını

işlemekle sorumlu olmuşlardır. Cebeci atölyelerinde imal edilen tüfek ve mühimmat cebecilere ait depolarda muhafaza edilmiştir. Sadece padişahın verdiği emirle çeşitli yerlere depodan sevki yapılmıştır. Örneğin; II. Viyana Seferi'nde (14 Temmuz-12 Eylül 1683) kullanılan silah miktarına bakıldığında Cebehane-i Amire mühimmat defterine göre 284 tüfek ve 204 adet pistol kayıt edilmiştir. XIX. yüzyıla kadar gelişim gösteren İstanbul'daki cebecilerin tüfekhanesinin içerisinde asıl tüfekhane, demirhane, muayene odası, kundakhane, tüfek namlusu sulama ve tüfek kısımları vidalamaya mahsus tavhane, cilahane ve boyahane bulunmuştur (Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, 1996, s. 207; T.C. Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, 1981, s. 466).

Osmanlı ordusundaki silahların devlet üretimi olanlarının kaynağına bakıldığında; Cebehane, Tophane'deki Tüfekhane-i Amire (İmalathane-i Harbiye), Tershane-i Tüfekhane kısımlarında mühimmatları ile birlikte üretim yapıldığı görülmektedir. Bunların dışında Anadolu, Kafkasya, Şam, Bağdat bölgesindeki kalelerde tüfek üretimi yapılmasının yanı sıra Balkanlarda Bosna, Karadağ, Faynika, Foça, Debre, Peçenka, Üsküp, Prizren, Hersek ve Sarayova gibi merkezlerde yoğunlaşmış silah atölyeleri bulunmuştur (Çoruhlu, 1993, s. 9). Tüfekhane-i Amire'de mühimmatlar, ateşli silahların gelişimiyle paralel olarak tüfek türünün değişimiyle çok çeşitli şekilde üretilmiştir. Fişek üretilmeden önce barut, silahların doldurulmasında temel mühimmat olduğundan onu taşımak için barutluk üretimi yapılmıştır. Barutluklar tüfekçi birlikler tarafından omuza çapraz şekilde asılarak taşınmıştır. Teknik gelişimle birlikte tüfeklerin mühimmat kullanımını pratikleştirilen fişek mühimmatının üretimiyle Osmanlı modern anlamda mühimmat teknolojisine erişmiştir (Çoruhlu, 1993, ss. 12-29). XVIII. yüzyılda Osmanlı ordusunun tüm tüfekli birlikleri çakmaktaşı tüfek kullanmıştır. Osmanlı Devleti'ne Levent Çiftliği'nde 1797 yılında işe alınan yedi Fransız tüfek ustası, 4-5 ay boyunca iş arkadaşları olan Osmanlı tüfek ustalarına mühimmat ve tüfek yapımı ile ilgili teknikler kazandırmıştır (Köse, 2022, s. 958).

1826'da Yeniçeri Ocağı ile birlikte mühimmat sınıfı yani Cebeci Ocağı kaldırılırken, top mühimmatının üretim yeri olan Tophane-i Amire de yeni askerî sisteme göre yapılandırılarak devam ettirilmiştir. Ayanları Sened-i İttifak ile merkezi otoriteye bağlayan Sultan II. Mahmut, 1826 tarihinde Yeniçeri Ocağı'nı kaldırdıktan sonra silah ve mühimmat üretimini ve ithalatçılarını sıkı bir şekilde devlet denetimine aldırıştır. Ayrıca II. Mahmut, devlet üretiminden başka şahıs atölyelerinin ve ithalatçıların silah ve mühimmat sağlamasına sıcak bakmamıştır. Bu sebeple yeniçerilerin yerini alan Asakir-i Mansure-i Muhammediye ordusunun silah ve mühimmatlarını merkezden verileceği kanunnamesini yayınlatmış, bu kapsamda Balkan bölgesinin Ohri, Prizren, Üsküp ve Kalkandelen kazalarındaki tüfek ustalarının İstanbul'daki Tüfekhane-i Amire teşkilatına dâhil edilmesini emretmiştir. Yine de bu dönemde teknik yetersizlik sebebiyle Asakir-i Mansure birliklerinin silah ve mühimmatları ithal edilmiştir. 1830 yılında Bâbiâli, Tüfekhane-i Âmire'ye Osmanlı ordusuna yetecek tüfek ve mühimmat üretimi için İngiliz Mösyö Blacque adlı tüccardan saatte 200-250 tüfek yapabilecek 50 ve diğeri 10 beygir kuvvetinde buharlı tezgahlar ve buhar çarkı teslim etmesi üzerinden anlaşma imzalamıştır (Yıldız, 2013, s. 104). Bu sırada Yeniçeri Ocağı kaldırıldığında topçu birlikleri devlete

bağlılık gösterdiği için dağıtılmamış ve 1832’de Tophane Müşirliği kurulmuş, mühimmat üretimi Tophane-i Amire idaresi altına verilmiştir (İlgürel, 1999, ss. 608-609; Uyar & Erickson, 2020, s. 87).

Askerî mühimmat üreten tesislerden hem Baruthane hem de Cephane-i Amire birimleri Tophane-i Amire teşkilatlarına çalışan bir nevi yan kuruluş olmuş ve Tophane Müşirliğine bağlı olarak Cebeci Ocağının yerine kurulan Cephane-i Amire yeni bir mühimmat okuluna dönüşmeye başlamıştır. Bu kurumun merkezi İstanbul Baruthanesi olmuştur. Yeni mühimmat okulunun başına Cephane Nazırı ve bir Cephanece Baş görevlendirilmiştir. Bu iki rütbenin altına İstanbul Baruthanesinde bir imam, katipler ve yaşları 15 ile 30 arasında olan 1504 kişilik cephane eri göreve alınmıştır. Yeni mühimmat üretim teşkilatında dokuz erin başına bir onbaşı atanmıştır. 100 kişilik birliğe *cephaneci safı* denilmiş, safların hepsine iki yoklama kâtibi, iki tabip ve cerrah atanmıştır. 1504 kişilik erlerden oluşturulan Cephanece birlikleri sağ ve sol olarak iki kısma ayrılmış ve bu bölümlerin her birinin başına birer kıdemli yüzbaşı ve mülazım atanarak onlarında başına baş bölükbaşı görevlendirilmiştir. Cephane Nazırı, İstanbul Baruthanesinin binasında ikamet etmiştir. İşçilere ve fişek yapmaya denetim sağlamak için bir “Fişek Emîni”, mühimmat yapanlara bakmak üzere bir “Mühimmat Mutemedi” ve bunun yanı sıra bir cephane veznedarı, bir baruthane veznedarı, esnaf çavuşu, mühimmat kaydı ve yazı işleri için iki tane ruznameci görevlendirilerek yeni teşkilat oluşturulmuştur (Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, 1996, s. 47; Tok, 2012, s. 147).

Cephane Ocağının Kadrosu: 1 Nazır, 1 Cephanecebaşı, 1 Ruzname-i evvel, 1 Ruzname-i sani, 1 Mülazım-ı evvel (Üsteğmen), 1 Mülazım-ı sani (Teğmen), 2 Katip, 1 Fişek Emîni, 1 Mühimmat Mutemedi, 2 Veznedar, 1 Esnaf Çavuşu, 2 Maaş Katibi, 1 Baş Bölükbaşı, 1 Sol Bölükbaşı (Yüzbaşı), 1 Sağ Bölükbaşı (Yüzbaşı), 2 Sağ ve Sol Kol Mülazımı, 10 Yüzbaşı, 10 Yüzbaşı Mülazımı, 10 Sancaktar, 10 Çavuş, 100 Onbaşı, 900 Er, 10 İmam, 20 Saka, 1 Tabip, 1 Cerrah olmak üzere toplam 1092 kişilik personel olacak şekilde ilk örgütlenme yapılmıştır. Daha sonradan er personel sayısı 1504 kişiye çıkartılmıştır (T.C. Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, 1978, s. 169).

1833’te askerî mühimmat üretimi için Zeytinburnu’nda büyük bir demirhane kurulmuş, demir tel, çubuk ve levha üretilirken çok geçmeden değişen savaş teknolojisi ile daha sağlam ve daha çok üretim yapılan tesise ihtiyaç duyulmuştur. Buna binaen 1837’de Osmanlı’nın ilk çelik izabe fabrikası faaliyete geçmiştir (Varlık, 2005, s. 26). 1833 yılında bomba mühimmatı üretim merkezi ve okulu olan Humbaracılar, Tophane Müşirliğine bağlanmıştır. 1855 yılında Baruthane-i Amire ve Zeytinburnu mühimmat fabrikaları Tophane Müşirliği denetiminde Kırım Harbi esnasında görev yapmıştır (Erendil, 1988, s. 118). Tophane-i Amire, tüm mühimmat üretim merkezini kendi bünyesinde bulundurmuştur. Örnek olarak, Mühimmat İmalât ve Masraf Defterlerinin 1832-1833 tarihleri arasında Tophane Dökümhanesinde ve onun bünyesindeki Tüfenkhane-i Amire’de üretilen askerî mühimmat şöyledir: Gülle, Peşrev, Memlü Obüs Peşrev, Memlü Sürat Peşrev, Fünje, Tehi Fünje, Maytap, Memlü Humbara Tıpası, Kebir Mühimmat Küfesi, Gülle Küfesi, Hartuç, Havan ve Sürat Topu, Cephane arabası, Top Arabaları, Tüfek kundağı, Kundak arabası, at koşum takımları, Süvari Piştov, Süvari Söğüt, Tüfek

peyma, Gerdane, Tüfek Bileziği, Kebir Yay, Bilezik Yay, Karşuluk Yay, Tüfek Çakmağı, Kapak Burma, Cedid Kundak üretilen mühimmatlar olmuştur (Pergel, 2019, ss. 26-137).

İngiliz Mösyö Blacque adlı tüccarın biri 50 ve diğeri 10 beygir gücünde buharlı tezgâhları ve buhar çarkını teslim etmesi üzerine, yeni tezgahlar için mevcut olan Tüfekhane-i Amire yerleşkesi küçük görüldüğü için 1832 yılında Dolmabahçe'deki Karabali Çayırı'na yeni mühimmat imalathanesinin yapılmasına karar kılınmıştır. 1838'de yeni tüfekhane inşasının tamamlanmasıyla buhar gücüne dayalı tüfek namlusu delme makinesi ilk defa hizmete girmiştir. Ayrıca Hasköy ve Balat'taki Tüfekhane yerleri tamir edilerek üretime hazırlanmıştır. Bu sırada 100 bin Frank tutarında 3 beygir gücünde günde 300 adet tüfek kundağı imal eden hızar makinesi, Ahmet Fethi Paşa'nın yönlendirmesiyle Babîâlî tarafından sipariş verilmiştir. Tüfekhane-i Amire, 1838 yılında 10 bin piyade tüfeği, 3 bin çift süvari piştovu ve 3 bin karabina tarzı tüfek üretirken ateşsiz mühimmat olarak süngü, mızrak, balta, kazma ve kürek gibi askerî levazımın alet edevatını da üretmiştir (Yıldız, 2013, s. 105).

Mühimmat ve silah üretiminde teknolojinin gelişimiyle birlikte Osmanlı'da 1841'de çakmaklı tüfek yerini kapsüllü tüfeğe bırakmıştır. Sultan Abdülmecit ordusu kapsüllü tüfekle donatmak istediye de değişen teknolojiyle kısa sürede iğneli tüfekler icat edildiği için başlangıçta 500 bin kadar ithal edilmiştir (İlgürel, 1999, s. 609). 1847'de Belçika'dan kapsüllü ve yivli tüfek imali için gerekli makine ve tezgâh alınmasına karar alınmış ve 1850 tarihine kadar alımlar ancak tamamlanabilmiştir. Ancak Dolmabahçe'deki Karabali Tüfekhane-i Amire binası yetersiz kalınca 1858'de Zeytinburnu'nda yeni bir tesis kurularak Tüfekhane-i Amire taşınmıştır (Yıldız, 2013, s. 107). 1853-1856 tarihleri arasında meydana gelen Kırım Harbi esnasında Sultan Abdülmecit'in talimatıyla Tophane, Tüfekhane, Baruthane ve Fişekhane fabrikaları ve özellikle Zeytinburnu mühimmat fabrikasında hem Osmanlı ordusuna hem de müttefiklerin askerlerine barut ve mühimmat sağlamıştır (T.C. Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, 1978, s. 390).

Zeytinburnu'ndaki Tüfekhane-i Amire teşkilatında 1861 yılından itibaren Delvigne usulünde ve ağızdan dolan yivli İngiliz Enfield tipi tüfeklerden ayda 500 parça tam teşekküllü üretilirken öte yandan 3 bin tane kapsüllü kaval tüfeği de yivliye dönüştürülmüştür. 1867'de İngiltere ve ABD'den alınan Snider sistem kuyruğu iğneli silah takımları üretimi için makineler satın alınmış ve Zeytinburnu silah fabrikasında yılda 25 bin silah ve mühimmatları üretilmiştir. 1872'de Zeytinburnu silah fabrikasında ABD'den gelen makineler ile Springfield iğneli tüfek üretilmeye başlanmıştır (Yıldız, 2013, s. 108). Kağıthane civarındaki Kırkağaç adı verilen mahalde III. Selim ilk fişekhaneyi kurmuştu. 1850 tarihinden itibaren bu fişekhanede tüfeklere mahsus şeshaneli kurşunlar burada üretilmeye başlamıştır. 1871-1872 yıllarında İngiltere'den getirilen tezgâh ve aletlerle yeniden genişletilerek fişek üretiminde fabrika hâline dönüştürülmüştür. 93 Harbi'nde bu fişekhanede Martini-Henry tüfeklerinin fişekleri imal edilmiştir. Ayrıca Krupp marka Alman yapımı toplara tapa ve fûnye üretimi yapılmıştır (Yıldız, 2013, s. 106). Fişekhane içerisinde Haddehane atölyesinde silahların fişek kovanları imal edilmiştir. Yine aynı şekilde Fişekhane içerisindeki Çarhhane tesisi mühimmat üretiminde önemli bir yer üstlenmiştir.

Çarhhanelerde mermi gibi mühimmatlar torna ile işlenmiştir. Osmanlı'nın İstanbul'daki haddehaneleri günde 6000 fişek üretebilecek üretimi sağlamıştır (T.C. Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, 1978, ss. 390-393). II. Abdülhamit'in tahta çıktığı I. Meşrutiyet (1876) dönemi öncesinde mevcut olan askerî mühimmat üretim ve muhafaza yerleri şöyledir: Tophane emrindeki fabrikalar “tüfekhane, kılıçhane, çarhane, avadanlıkhane, makinehane, mastarhane, demirhane, marangozhane, saraçhane, nakışhane, alethane, klorhane, bokser fişengi, tapa kapsülü, kâğıt fişek, roket ve torpil fabrikaları”. Ayrıca Beylerbeyi ve Dolmabahçe gazhaneleri Tophane'ye bağlı olmuştur. Zeytinburnu emrindeki fabrikalar: Rokethane, güllehane, demirhane, eğehane, bakırhane, çelikhane, haddehane, dökümhane, kalıphane, fişekhane, numunehane, kılıçhane, silah ve mühimmat ambarları. Azatlı Baruthanesi. Bakırköy dumansız barut fabrikası onun yanında eter ve asit fabrikaları. İstanbul haricinde Konya, Kayseri, Hezergrad ve Üsküp'te güherçile imalathaneleri, İncirliada kükürt fabrikası, Samako demir fabrikası (T.C. Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, 1978, s. 391).

II. Abdülhamit Dönemi'nde mühimmat üretimi hem harp sanayi teknolojisinin dünya standartlarını yakalaması bakımından hem de ilk defa modern anlamda mühimmat okulunun açılması açısından çok verimli bir süreç yaşamıştır. Askerî fabrikalar için zanaatkar personel yetiştirilmesi son derecede önem arz etmiştir. Başlangıçta Tophane ve Zeytinburnu silah ve mühimmat fabrikalarında yabancı uzmanlar ve ustalar işe alınmıştır. Fabrikada yabancı ustalar tarafından eğitilen çalışanlar, askere giden geçici personelden temin edildiği için terhis olduklarında kalıcı olarak çalışmayı kabul etmemişlerdir. Bu durum üretimin yavaşlamasıyla nitelikli eleman ihtiyacını ortaya çıkartmıştır. Çözüm yolu olarak, rütbeli çalışacak mühimmat sınıfının oluşturulması karar kılınmıştır. 1860 yılından itibaren Tophane Müşiri Halil Paşa tarafından Tophane ve Zeytinburnu fabrikalarında dört sanayi taburu (mühimmat sınıfı) oluşturulmuştur. Bu taburların askerî personeli, nizami ve ihtiyat müddetlerinde fabrikalarda çalışmış ve zanaat öğrenmiştir. Fabrika askerî kursiyerleri Mülazım-ı Salis (Asteğmen) rütbesiyle fabrikalarda çalışmaya devam etmiştir. Daha sonraki yıllarda ihtiyaç üzerine bu dört tabura birer tane idadi sanayi taburları adıyla personel eklenmiş ve böylece adları “İdadi Sanayi Alayları” adıyla anılmıştır. İdadi Sanayi Alaylarına mensup genç kursiyerler gündüz askerî fabrikalarda ve depolarda mühimmat üretimi işleriyle uğraşmış geceleri hızlandırılmış dersler verilerek yetiştirilmiştir. Ali Saip Paşa'nın 1886 yılında Tophane Müşiri olduğu dönemde sanayi alayları için bir okul kurulması projesi hazırlanmıştır. Tophane Müşiri Zeki Paşa, bu projeyi 1891 yılında hayata geçirerek sanayi alaylarına eğitim verecek Sanayi İdadi Mektebini açmıştır. Açıldığında 1200 kişilik kursiyere eğitim vermiştir. Yapılan düzenleme ile mühimmat sınıfında yetişecek olanlar 3 yıl ihtiyat (ibtida), 5 yıl idadi, 5 yıl da sanayi sınıfında olmak üzere 13 yıl çalışarak daha sonra terhis olacak şekilde teşkilatlandırılmıştır (Varlık, 2005, ss. 27-29).

II. Abdülhamit Dönemi'nde 1880 tarihinden itibaren Amerikan patentli Martini-Henry içneli tüfek modeli üretilmiştir. Doğrudan üretime geçmeden önce siparişle 600 bin adet Martini-Henry model tüfek ve mühimmatı depolanmış ve 93 Harbi'nde Rusya karşısında Martini-Henry ve Winchester ABD tüfekleri Osmanlı'ya silah üstünlüğü kazandırmıştır. Yine de Osmanlı'da 1880'lerin sonuna doğru Goltz

Paşa'nın İstanbul'da olması ve Alman Mavzer (Mauser) tüfeklerinin önem kazanmasıyla Martini-Henry üretimi yavaşlamıştır. 9 Şubat 1887'de Osmanlı hükümeti ile Mauser/Loewe ortaklığı arasında 500,000 tüfek ve 50,000 karabina için imza atılmıştır. 1892 tarihli raporda Osmanlı kuvvetlerindeki 500 bin muvazzaf askere yetecek kadar Mavzer tüfeğinin depolandığı belirtilmiştir (Yorulmaz, 2018, ss. 175-179). Bu sayı 1900 yılına kadar 1 milyonu aşmıştır. Bu dönemde top ve tüfeklerin yanı sıra barut, fişek vb. mühimmatın ülke içinde üretilmesine gayret edilmiştir. Tophane Meclisi ve Teçhizat-ı Askerîye Nezareti yerli mühimmat üretimi talep ettiğinde kalifiye personel ve mali imkân olmak üzere iki sorunun aşılması için çabalanmıştır. Maddi imkân aşılmaya çalışılsa da askerî fabrikalarda mühimmat, silah ve üretim malzemesi üresinden sayım yapıldığında vasıflı eleman kıtlığı 1897 senesinde Tophane Tüfekhanesi'nde personel yetersizliğine dair raporlara yansımıştır. Personelin nitelikli olması aslında alet edevattın kullanılması ve muntazam bir şekilde yerleştirilmek bakımının yapılması son derecede önem arz ettiği için gerekmiştir. Öyle ki ömrü dolmadan bozulan silah ve mühimmatı tamir ederek tekrar kullanıma sokulması için Tophanede 10 sanayi zabiti, Tüfekhanede çalışması için usta yetiştirme eğitimi verilmiştir. Tophane tüfekhaneleri haricindeki üretim yerleri Mavzer silahlarının bakımını ve tamirini yapamamıştır. Üretimin zayıf kalmasıyla daha çok ithal edilen mühimmatlar için depolar inşa edilmiştir. Martini tüfek ve Mavzer silahları ve mühimmatların askerler tarafından hor kullanılmasını önleyecek Mühimmat sınıfının teşkilatlandırılmış hâline olan ihtiyaç büyük olmuştur (Yıldız, 2013, ss. 108-113). Ayrıca II. Abdülhamit'in talimatıyla kurulan Karaağaç Tapa Fabrikası'nda 1880-1913 tarihleri arasında top mermileri için kovan ve tapa üretilmiş, ayrıca şehremaneti için fişek üretimi de yapılmıştır (Kurt, 2018, s. 18).

1900 yılının başında Zeytinburnu Tüfekhanesinin ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla İngiltere'den hidrolik pres getirilip kullanıma başlanmıştır. 1901 tarihinde çelik fırınları yenilendikten sonra Martin-Henry fişeği üreten sistem Mavzer Fişekhanesi'ne çevrilmiştir. I. Dünya Savaşı arifesinde Zeytinburnu mühimmat fabrikası bünyesinde fişekhane, mermi ve kundak fabrikası, marangozhane ve muhtelif işler fabrikasyonu adıyla dört bölümden oluşan teşkilatıyla üretim yapmıştır (Varlık, 2005, s. 27).

1909 yılında 5.000'e yakın çalışanıyla en büyük mühimmat üretim tesis olarak kurulan İmalat-ı Harbiye Müdürlüğü, II. Mahmut'un kurduğu Tophane Müşiriyeti'nin devamı olarak görev yapmıştır. İmalat-ı Harbiye Müdüriyeti'ne bağlı Zeytinburnu fabrikalar organizasyonunda tunç, demir, çelik dökümü yapılarak tüfek, top ve mühimmata dayalı üretim yapılmıştır. Tophane bölgesindeki fabrikalarda tüfek, Karaağaç'taki tesislerde fişek üretimi, Bakırköy'deki barut imalathanelerinde ise barut üretimi yapılmıştır. Kayseri ve Konya'da güherçile fabrikası, İzmit ve Bayramiç'te hızar fabrikaları İmalat-ı Harbiye Müdüriyetine bağlı çalışmıştır (Zengin, 2017, s. 202).

İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra 1909 yılında "Sanayi Alayları" yapısı da dağıtılarak 1910 yılında "İmalât-ı Harbiye Nazari Mektebi" ismiyle Zeytinburnu'nda bir sanat okulu açılmıştır. Bu okuldan yetişenler, askerî fabrikalarda ustabaşı, postabaşı, şube memuru, mütehassıs gibi görevlerde çalışmakla beraber Avrupa'da öğrenimlerine devam ederek kimyager, doktor ve yüksek mühendis olarak da

yetiştirilmişlerdir. 1914 yılında bu okul “İmalât-ı Harbiye Usta Mektebi”, adını almıştır (Özlü, 2006, s. 35). İmalat-ı Harbiye Müdüriyetinin 1911 yılı teşkilat ve bütçe cetveline göre İmalat-ı Harbiye Muhafaza Bölüğünün mevcudu şu şekilde yer almıştır: Bölük Kumandanı 1, Mülazım-ı Evvel 1, Mülazım-ı Sani 2, Kâtip Muavini 1, Baş Çavuş 1, Bölük Emni 1, Çavuş 2, Ast Çavuş 1, Onbaşı 12, Borazan neferi 4, Saka Neferi 1, Terzi 1, Kunduracı 1, Nefer 250 (ATASE, Kurum/Fon: 110-9-1-5/ Osmanlı-İtalyan Harbi, Yer: 10-45-12, 09.12.1911.).

Trablusgarp'taki 1912 tarihli Osmanlı-İtalyan Harbi ile birlikte İttihat ve Terakki'nin II. Meşrutiyet yönetiminde İmalat-ı Harbiye Müdüriyetine bağlı mühimmat ve silah fabrikaları Martin-Hennry ve Mavzer tüfeklerinin ve mühimmatlarının üretimini artırarak hızlandırmıştır (ATASE, Kurum/Fon: 110-9-1-5/ Osmanlı-İtalyan Harbi, Yer: 35-163-6, 25.04.1912.). 1913 tarihinde İmalat-ı Harbiye Sanayi Mektebinde çalışan sanayi sınıfına mensup askerî personelin giyindiği elbise yakalarının kendine ait özel bir rengin bulunmasına ve bunların kirlendiği zaman tebdil fark olunacak derecede bir görüntü teşkil etmesine ihtiyaç olmuştur. Bunun üzerine topçu sınıfının yakalarına nazaran fark olunabilmesi için sanayi subay ve er personellerin yakalarını açık barut renginden elbiselerinin üretilmesi kararı alınmıştır (ATASE, Kurum/Fon: 110-9-1-7/ Balkan Harbi, Yer: 637-02-12, 28.12.1913.).

3. İMALAT-I HARBİYE'DEN MAKİNE KİMYA ENDÜSTRİSİNE

I. Dünya Savaşı ortaya çıktığı dönemde İmalat-ı Harbiye Müdürü olan Nazım Paşa zamanında Baruthane memurluğunda bulunan miralaylıktan emekli Hakkı Bey “Bomba ve Dinamit ve Emsali Hakkında” başlıklı ve 1915 tarihli mühimmat imhasının usullerine dair ilk nizamnameyi yazmıştır (BOA, DH.EUM.KLU., 08/67, H. 20 Cemaziyülahır 1333/M. 05 Mayıs 1915). I. Dünya Savaşı'nın sonucunda imzalanan 30 Ekim 1918 Mondros Ateşkesi sonrasında Türk yurdunun dört yanı İtilaf Devletlerince işgal edilmiştir. İtilaf Devletleri, 16 Mart 1920'de İstanbul'u işgal ederek silah ve mühimmat kaynağını kontrol altına almıştır. Tophane Fabrikaları, Bahriye Nezaretî, İmalat-ı Harbiye Umum Müdürlüğü, Maçka Silahhanesi, Taşkışla, Tersane Depo ve Ambarları, Karaağaç Mühimmat Depoları, Piripaşa Ambarları, Çobançeşme Depoları, Tapa ve Şenlik Fabrikası, Kâğıthane Poligonu, Şişli'den Karadeniz Boğazı'na uzanan tüm ambar, depo ve fabrikalar İngiliz işgaline girmiştir. İmalat-ı Harbiye Müdürlüğünün yanında bulunan Tophane'nin Müşirlik Binası işgal edilerek itilaf büroları açılmıştır. Fransızlar ise Gülhane'de bulunan fabrikaları ve depoları, Sarayburnu mühimmat deposunu, Harbiye Nezaretini, Davut Paşa ve Rami Kışlalarını ve Zeytinburnu Fabrikalarını işgal ederek askerî kuvvetlerini yerleştirmiştir (Himmetoğlu, 1975, ss. 475-477). Anadolu'da Mustafa Kemal Paşa'nın başında olduğu Kurtuluş Savaşı'nın orduya silah ve cephane sağlayacak bir fabrikası bulunmadığı için mühimmat lojistiği açısından Anadolu'ya silah ve cephane sağlayacak yerli ve yabancı kaynaklardan yararlanma yoluna gidilmiştir. Yerli olarak İstanbul'daki İtilaf devletlerinin denetiminde olan silah depolarından kaçırılan silah ve teçhizat kaynak niteliği taşıyırken yabancı olarak ilk önce Sovyet Rusya ve Sakarya Meydan Muharebesi'nden sonra Fransa ve İtalya'dan satın alınan silah ve cephane kaynak sağlamıştır (Müderrişoğlu, 2013, s. 365).

Teşkilat-ı Mahsusa, silah ve mühimmatın ambar ve depolarının, muhtelif baskınlarla elde edilmesini, deniz veya kara tarikiyle Ankara'ya sevkini planlamıştır. M.M. Grubu'nun kurucu başkanı Hüsmettin Bey'in analizine göre İstanbul'daki silah ve mühimmat depolarıyla birkaç istiklal savaşı yaptıracak derecede mühimmata sahip olmuştur. Silah ve mühimmatın bol olmasının nedeni; Enver Paşa'nın savaşın gidişine göre çok ağır şartlara ülkenin maruz kalacağını ve Balkan Harbi'nin sonunda olduğu gibi I. Dünya Savaşı'nın sonunda da yeni bir savaş yaşamaya mecbur kalacağını düşünmesi olmuştur (Tansu, 2011, ss. 543-556). I. Dünya Savaşı sonunda başkent İstanbul'daki mühimmat depolarında bulunan malzeme miktarını M.M. Grubu son başkanı Kemal (Koçer) Bey de anılarında aynı şekilde belirterek, depodaki malzemelerin Anadolu'ya kaçırılırsa Millî Mücadele'nin silah ve mühimmat kaynağı olarak kullanılmasında yeterli olacağına değinmiştir (Koçer, 1946, ss. 14-15).

Millî Mücadele döneminin işgal İstanbul'unda Teşkilat-ı Mahsusa/Askerî İstihbarat dağıldıktan sonra onun görevini üstlenerek BMM ile irtibat hâlinde olan Anadolu'ya silah, cephan ve insan kaçırmakla görevli yeraltı cemiyetleri kurulmuştur. İstanbul'daki gizli örgütlenme prensibine sahip bu cemiyetler şöyledir: Karakol Cemiyeti, Müsellah Müdafaa-i Milliye 'M.M. Grubu', Felah Grubu, Muavenet-i Bahriye Grubu, Askerî İmalat Grubu, Yavuz Grubu, Ferhat ve Kerimi Grubu, Hamza Grubu, Namık Grubu ve Berzenci Grubu (Çukurova, 1994, ss. 41-49). Bu sırada ilk dış kaynaklı mühimmat sevkiyatı M. Kemal Paşa Anadolu'ya geçtiğinde Havza bölgesinde iken Sovyetler ile bağlantı kurmaya başlaması ile gelişmiştir. Mustafa Kemal Paşa, Doğu Anadolu'da bir Ermeni devleti kurma fikrine karşı çıkma konusunda Sovyetler ile hem fikir olunca İngiltere karşısında Sovyetlerden silah ve mühimmat gibi teçhizatı almayı onaylamıştır. Sovyetlerden gelecek olan askerî lojistik için Teşkilat-ı Mahsusa'nın son başkanı Hüsamettin Ertürk, Trabzon'da bulunan Mehmet Hüsamettin Bey'i görevlendirmiştir. Tuapse Limanı'ndan gelen 50 vagon dolusu silah ve mühimmat Trabzon'a getirilmiş ve bunların bir kısmı Trabzon'daki vapurlarla İstanbul limanına fasulye Trabzon yağı kamuflesi ile gizlice götürülmüştür (Ertürk, 2023, ss. 106-109).

Mustafa Kemal Paşa, yeni bir meclisi Ankara'da kurma mücadelesi içinde olduğu sırada yeraltı cemiyetlerinden mühimmat sınıfının oluşturduğu Askerî İmalat Grubu, Topçu Yarbay Eyüp⁴ (Durukan) Bey tarafından kurulmuştur. Gayri resmî olarak bu teşekkülü kurmasının sebebi Mondros Mütarekesi hükümlerine göre ordunun elindeki tüfeklerin mekanizmaların, makinalı tüfeklerin kapak takımlarının, topların ve kamaların İtilaf Devletleri'ne teslim edilmesi hususunda güvenlik gerekçesiyle dağıtılmayan Ali Fuat Paşa ve Kazım Paşa'nın kuvvetlerine ait silahlarının ve mühimmatının cetvelde az göstererek

⁴ Eyüp Durukan, 27 Eylül 1882'de Eskizağra'da doğmuştur. İstanbul'a gelip tahsilini tamamladıktan sonra 1903'te topçu teğmen olarak Mühendishane-i Berr-i Hümayun'dan mezun olmuştur. 1906'da mühendis topçu yüzbaşı rütbesinde orduya katılmıştır. Zeytinburnu Askerî Fabrikaları'nda çalışırken aynı süreçte Sanayiî İdadi Mektebi'nde de iki yıl boyunca öğretmenlik yapmıştır. 1923'te Ankara'da Tecrübe ve Muayene Heyeti'ne başkanlık yapmıştır. 1929-1931 yıllarında Türk ordusuna gerekli silah ve mühimmat alımları için İngiltere, Fransa, Hollanda'da komisyon reisi olarak görev yapmıştır. 4 Şubat 1932'de Askerî Fabrikalar Genel Müdürü görevini üstlenerek 21 Nisan 1941'e kadar görevde kalmıştır. 1943'ten 1950'ye kadar iki dönem CHP'den Hatay milletvekili seçilmiş ve 1963 yılında vefat etmiştir. Eyüp Durukan, *Günlüklerde Bir Ömür-I*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2013, s.s.467-469.

teslim edilmemesini sağlamak ve resmî olmayan yollardan İstanbul'daki işgal altında bulunan depolardan Anadolu'ya silah ve cephane ulaştırmak olmuştur. Bu amaçlarını gerçekleştirmek üzere 19 Mart 1920'de Askerî İmalat Grubu (İmalat-ı Harbiye Grubu) meydana gelmiştir. Askerî İmalat Grubu üyelerine bakıldığında: Tophane fabrikalarından “Mektepli Sanayi Harbiye Üsteğmeni Ahmet Efendi, Ambar Memuru Sahra Topçu Mülazımı Kazım Efendi, Kemahlı Hasan Efendi, Usta Sakallı Emin Efendi”, Zeytinburnu fabrikalarından “Dr. Kimyager Nuri Bey, Mektepli Sanayi Harbiye Yüzbaşısı Hamit Efendi, Usta sakallı Kazım Efendi, Mektepli Sanayi Harbiyeden Üsteğmen Rifat Efendi”, Bakırköy Barut Fabrikasından “Mektepli Sanayi Harbiyeden Üsteğmen Tahir” ve Tapa Fabrikasından “Mektepli Sanayi Harbiyeden Üsteğmen Ahmet Bican” şeklinde ve bu kişilerin maiyetlerinde güvendikleri memurlar yer almıştır. Askerî İmalat Grubu'nun mühimmat ve cephane kaçırmak konusunda imkânlarını sağladığı İstanbul'daki fabrikalar “Tophane, Tapa, Feshane, Baruthane, İmalathane, Zeytinburnu, Ayazma ve Ağaçlı, Tahniye, Beykoz, Bez,” depolar “Çanakkale, Karadeniz, Hadımköy”, ambarlar “Çobançeşme, Piripaşa, Karaağaç, Zeytinburnu” olmuştur (Himmetoğlu, 1975, ss. 156-159).

Yeraltı cemiyetleri Anadolu'ya silah sevkiyatı yapması açısından İmalat-ı Harbiye Grubu'nun teknik bilgisine ihtiyaç duymuştur. Denizden gemilerle yeraltı cemiyetleri mühimmat taşıırken mühimmatın nemden korunması ve hasar görmeden ulaştırılması kritik öneme sahip olmuştur. Bu hususta Askerî İmalat Grubu lideri Eyüp Bey, 16 Aralık 1920 tarihinde Hamza lideri Ekrem Bey ile İmalat-ı Harbiye Fabrikalarının depolarındaki silah ve mühimmatı Anadolu'ya kaçırmak konusunda anlaşarak grupları Felah Grubu altından birleştirmişlerdir. İmalat-ı Harbiye Umum Müdürü olan Eyüp Bey, askerî fabrika açılması için gerekli olan makine, tezgâh, alet ve edevatı depo, ambar ve fabrikalardan gizlice çıkarıp Anadolu'ya kaçirtacağı konusunda da söz vermiştir. (Çukurova, 1994, s. 47; Himmetoğlu, 1975, s. 161; Durukan, 2018, s. 340). Bu sırada BMM'de Anadolu'nun kısıtlı imkânları, mühimmat eksikliği ve Türk kuvvetlerinin düzensiz Kuvayımillîye teşkilatları hâlinde olması konuşulmuştur. Mustafa Kemal Paşa, Kuvayımillîye'den düzenli orduya geçişte askerî lojistik açısından silahlı kuvvetleri bir an önce teşkilatlandırmanın çarelerini aramaktaydı (Cebesoy, 2001, s. 76).

Mecliste ordunun daha iyi şekilde silah ve mühimmatının temin edilmesine dair gayretler devam ederken gizli cemiyetler bu soruna çare üretmeye başlamıştır. Askerî İmalat Grubu'nu bünyesinde barındıran Felah Grubu, silah ve mühimmat sevkiyatının başına Türkiyat ambarı sahibi ve Llyod Trieste İtalyan Vapur Kumpanyasının İstanbul temsilcisi Hüsnü Bey'i (Himmetoğlu) getirmiştir (Çukurova, 1994, s. 44). Anadolu'ya Felah Grubu'nun sevkiyatı başlamış ve 1920'den 1923 yılına kadar Felah Grubu'nun Anadolu'ya sevk ettiği silah ve mühimmat sayısı belgelerde şöyle geçmiştir: 9.026 adet kılıç, 37.531 adet bomba, 20.512 adet tehi bomba, 800 adet tayyare bombası, 50 sandık tayyare bomba tapası, 12.800 bomba fitili, 5.123.298 adet Alman mavzer fişegi, 3.866.500 adet Osmanlı üretimi fişek, 3.046.380 adet muhtelif cins fişek, 30273 adet tenvir fişegi, 16.000 adet tabanca fişegi, 1.229.000 manevra fişegi, 31.457.175 adet mavzer fişek kapsülü, 14.900 vidalı kapsül, 4.820.500 adet fişek kovani, 1.520.723 nikel zarflı fişek kurşunu, 3.074 adet sahra mermisi, 123.518 adet 7,5 ve 7,7 cm seri

vaadi sahra mermisi, 31.369 adet sahra ve vadi obüs mermisi, 7.193 adet kudretli cebel mermisi, 27.184 adet krupp verhard cebel mermisi, 315 sandık fûnye ve tapa, 104 sandık tehi mermi kovani (Himmetoğlu, 1975, ss. 436-450).

Felah Grubu'ndan başka Teşkilat-ı Mahsusa'nın devamı niteliğinde olan silah ve mühimmat sevkiyatında başarı sağlayan Yarbay Hüsamettin (Ertürk) Bey'in liderliğini üstlendiği Müsellah Müdafaa-i Milliye (M.M.) Grubu olmuştur. M.M. Grubu, Millî Mücadele esnasında İstanbul'dan Anadolu'ya kendisine ait vapurlar ve takalar ile 39.230 ton silah ve mühimmat taşımıştır. Bu cephaneye ve silahlara bakıldığında; 25 adet top, 155.989 top mermisi, 198.594 adet tapa, 34.198 adet hartuç, 94 adet top kalması, 15.872 boş ve dolu kovan, 5.694.403 adet bomba ve patlayıcı kapsülü, 185.163 adet bomba, 2146 fıçı/sandık barut, 2.622 adet tahrip kalıbı ve fişeği, 4.960 adet fûnye, 27 adet ağır ve hafif makineli tüfek, 712 adet piyade tüfeği, 1.988 adet mızrak ve kılıç, 2.698.280 adet piyade tüfeği mermisinden oluşmuştur (Ertan, 2019, s. 6). M.M. Grubu'nun İstanbul'daki son başkanı Kemal Koçer'e göre İstanbul'daki işgal altında olan depolarda bulunan silah ve mühimmat Millî Mücadele için Türk ordusuna yetecek miktardan fazla olmuştur (Koçer, 1946, s. 6). Üçüncü bir grup olarak sevkiyatta başarı sağlayan teşkilat Muavenet-i Bahriye Grubu aktif olduğu dönemde Karadeniz limanlarından İnebolu'ya 48 vapur ile, 1421 parça ve ortalama 138 ton mühimmat ve silahı millî kuvvetlere kazandırmıştır. Diğer yeraltı cemiyetleri de aynı şekilde silah ve mühimmat sevkiyatı yapmışlardır (Çukurova, 1994, s. 46). Hem Felah hem de M. M. Grubu'nun mühimmat sevkiyatı İstiklal Yolu adıyla anılacak olan gemilerle denizlerden İnebolu limanına, karada Kastamonu, Çankırı üzerinden Ankara'ya ulaşan sevkülceys güzergahı üzerinden gerçekleştirilmiştir (Tümerdem, 1939, s. 49).

Anadolu'ya silah ve mühimmat sevkiyatı sürerken Mustafa Kemal Paşa'nın işgal altında bulunmayan yerlerde silah ve mühimmatın üretilmesine dair ilk girişimleri 1921 yılında İmalat-ı Harbiye teşkilatlarından Anadolu'da bulunanlara atölyeler açtırmak olmuştur. Millî Mücadele Dönemi'nde Anadolu'ya taşınan İmalat-ı Harbiye Müdüriyetine, Savunma Bakanlığı'nın 23 Mayıs 1921 tarihindeki talebiyle Maliye Bakanlığı bütçesinden 17 bin liralık avans vererek batı cephesindeki düzenli orduya mühimmat üretimi yapması desteklenmiştir (BCA, Kurum/Fon: 30-18-1-1/ Kararlar Daire Başkanlığı, Yer: 3-23-4, 27.05.1921.).

Millî Mücadele Dönemi'nde tüfek tamiri yapmak üzere 1920-1921 tarihlerinde Bakırköy ve Zeytinburnu fabrikalarında bulunan tezgâhların Anadolu'ya getirilmesiyle Ankara Silah Atölyesi açılmıştır. Ankara'daki tamirhanede tüfek tamiri ve fişek tarzı mühimmat işleri yapılmıştır. Ankara Silah Tamirhanesi, Eskişehir tamirhanesinden Ankara'ya Temmuz 1921 yılında gelen Sanayi Üsteğmeni Halil Rıfat Bey ve Sanayi Binbaşı Hüsrev Bey tarafından Ankara-Sivas dekovil hattının onarım atölyesinde açılmıştır. Birkaç bir buhar motoru ve tezgâh bulunan atölye bir ay süresince faaliyette bulunmuştur. Bu dönemde tüfek onarımı da yapmıştır. Ankara İstasyonunda bulunan tamirhanenin çevresindeki depolar kullanılmıştır. Ankara tamirhanesinde İstanbul'dan kaçırılan mühimmat, makineli tüfek, tüfek, top,

dürbün ve telemetre onarımı ile bunlara ait yedek parçalar üretilmiştir (Durukan, Askeri Fabrikalar Tarihçesi, 1940, s. 78).

Kırıkkale Keskin Fişek Fabrikası, Ankara’da Şubat 1921’de topçu mühimmatını tamir, tahvil ve ıslahı için açılmış ve Mühimmat Fabrikası adıyla anılmıştır. Hem teknik makinelerin yetersizliği hem de Sakarya Muharebesi sonrası kuvvetlerin doğuya çekilmesiyle beraber bu teşkilat Ankara’ya yüz kilometre mesafedeki Keskin’e taşınmıştır. 23 Eylül 1921’de faaliyete geçen bu tamirhaneye önce Yarbay Hamdi Akif Bey, sonra da Yüzbaşı Seyfi Bey müdürlük yapmıştır. Ustabaşı Hasan Muslihiddin ve Sanayi Yüzbaşısı Seyyid Ahmet de işletme amirliği görevinde bulunmuştur. Bu imalathanede yoğun mesai yaparak ortalama 50.000 piyade tüfeği tahvil ve tamir yapılmıştır. 1921 yılının Kasım ayında Hasan Ahmet Bey ve Binbaşı Rıza Bey yönetimi altındaki ustalar heyeti Konya’da silah tamirhanesini oluşturmuş, aynı şekilde Kayseri’deki imalathane ise Yüzbaşı Cemalettin ve Sanayi Binbaşısı Hüsrev ve beraberindeki ustalarla teşkil edilmiştir. Öte yandan Anadolu’daki Mustafa Kemal Paşa’nın açtırdığı imalathanelerden çok daha önce Erzurum Silah Tamirhanesi 1919 yılında ordunun ihtiyacını karşılamak amacıyla Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa’nın direktifiyle kurulmuştur. Nuri Paşa’nın çabasıyla Ruslardan kalan tezgâhlar Kars’tan Erzurum’a getirilmiştir. Burada İngiliz fişekleri Türk tüfeklerine uygun hâle getirilmiştir (Kurt & Şehitoğlu, 2023, s. 44; Zengin, 2017, s. 213-219; Durukan, 1940, s. 78). Ayrıca Millî Mücadele’de İmalat-ı Harbiye bünyesinde çalışan sivil ustalara askerî personel ustalar gibi harcırah verilmesinin kanun layihası 22 Mart 1922 tarihinde onaylanmıştır (BCA, Kurum/Fon: 30-18-1-1/ Kararlar Daire Başkanlığı, Yer: 2-40-6, 22.03.1921.).

Silah ve mühimmat fabrikaları düzenli ordunun ihtiyaçlarını karşılamaya başladığında Mustafa Kemal Paşa, 1 Mart 1922 gününde TBMM’nin üçüncü toplanma yılını açarken yaptığı konuşmada şu sözleri kullanmıştır:

“Bilhassa harp sanayii ve fabrikalarının çalışmasını özel bir takdir ile anmayı bir borç bilirim. Bu son sene zarfında bu fabrikaların eksikleri en üst düzeyde tamamlanmıştır. Bugün her türlü ihtiyacın tamamlanması imkân altına alınmıştır. Yeni tesis edilen mermi ve fişek fabrikalarında bol miktarda topçu ve piyade cephanesinin ve bombasının hazırlanması ve imaline muvaffakiyet hâsıl olmuştur.” (Atatürk, 1997, s. 257).

Mustafa Kemal Paşa, mühimmat üretimi adına Millî Mücadele sonrasında ise 1 Mart 1923 tarihinde TBMM’nin dördüncü toplanma yılını açarken yaptığı konuşmada şöyle demiştir:

“Harp sanayii azim ve imanımız önünde yıkılarak silâh, mühimmat ve vasıtalarını muharebe meydanında terke mecbur olan Yunan ordusunun bıraktıklarından istifade olunarak muhtelif merkezlerde yeni ve yedek silâh ve cephan depolarımız ve fabrikalarımız kurulmuştur. Bu genişlikte kurulan ve gün geçtikçe daha çok genişleyen ve mükemmeliyet kazanmakta olan harp sanayii tesislerine lazım olan fenni dimağlar yetiştirilmesi için de hazırlıklarda bulunmaktadır.” (Atatürk, 1997, s. 322).

Kurtuluş Savaşı sonrasında Türkiye’de mühimmat üretimine dayalı harp sanayi oluşturulurken basitten daha teşekküllü ve karmaşık bir hâle doğru bir gelişim seyri meydana gelmiştir. Bu gelişimi silsile halinde üç aşamaya ayırmak mümkündür: Ülkenin fabrika gücüne paralel olarak muhtelif mühimmat, hafif silah, roket, araç ve gereçlerin üretim süreci, ağır silah ve teçhizatları ile bunların bakımı için gereken yedek parça ve sarf malzemelerinin üretim süreci ve son olarak üst teknoloji gerektiren ağır silah ve mühimmatın teçhizatlarıyla hassas elektronik ve optik cihazların üretimi şeklinde ilerlemiştir. Atatürk Dönemi’nde savunma kuvvetini artırmak maksadıyla 1928’de yayınlanan 664 sayılı kanunla bir lojistik planı yapılmış ve birkaç senede kullanılmak üzere, Türk Silahlı Kuvvetlerine 150 milyon liralık yüklü bir bütçe verilmiştir. Mütedavil sermaye işlerinin tedviri için Millî Banka ve müesseseler nezdinde Askerî Fabrikalar Umum Müdürlüğü namına 500.000 liraya kadar kredi açtırılmasına izin verilmiştir. 1934’te de 2425 sayılı yasa ile ikinci bir lojistik planı yapılmış ve yine birkaç senede harcanmak üzere, bütçeye 70 milyon liralık bir meblağ daha eklenmiştir (Özlü, 2006, s. 7-9; Askerî Fabrikalar Umum Müdürlüğüne Mütedavil Sermaye Verilmesine Dair 1933 Numaralı Kanuna Müzeyyel Kanun, 1933). Teşviki Sanayi Kanunundan istifade eden Askerî Fabrikalar 1938 yılında mühimmat üretimi için gerekli hammaddelerin yurtdışından getirilmesi konusunda gümrük vergisinden muaf tutulmuştur (Teşviki Sanayi Kanunundan İstifade Eden Askeri Fabrikaların Gümrük ve Buna Munzam Resimlerinden Muafien Getirecekleri İptidai Maddeler Cetveli ve Sureti Tatbiki Hakkında Talimatname Hakkında Kararname, 1938).

Atatürk Dönemi’nden Makine ve Kimya Endüstrisi Kurumu (MKEK) açılana kadar olan süreçte İmalat-ı Harbiye Müdüriyeti ve ona bağlı mühimmat üretimi ve tesisleri şöyledir: İmalat-ı Harbiye Müdüriyetine 8 Nisan 1925’te Osman Zati (Koral) Bey getirilmiştir (Durukan, 2021, s. 340). Daha sonraki süreçte onun yerine geçen Eyüp Durukan ise 1932-1941 yılları arasında yeni isimlendirilen Askerî Fabrikalar Umum Müdürlüğünü yürütmüştür (Durukan, 2013, s. xiii). Bu süreçte Kayseri Güherçile Fabrikası ve Konya Güherçile Fabrikası 1930’lu yıllarda barut üretimine duyulan ihtiyaç nedeniyle tekrar açılmıştır. (Özlü, 2006; Zengin, 2017, ss. 15-16). 1933 yılına gelindiğinde artık harp sanayisinin Millî Mücadele Dönemi’ndeki mühimmat kıtlığına göre çok ileri seviyeye ulaşılarak hem Türk ordusunun ihtiyaçlarını karşılaması hem de dünyadaki teknik gelişmeyi yakalaması sağlanmıştır (Fuat, 1933, s. 2). Askerî Fabrikalar Umun Müdürü Eyüp Durukan’ın imzasıyla 1 Şubat 1933’te Askerî Fabrikalar Mecmuası adı ile ilk defa silah ve mühimmat üretimine dair resmî olarak yayın yapmaya başlamıştır. İlk sayısı 250 adet bastırılmıştır (Durukan, 1933, ss. 2-3). Derginin çıkartılma amacı, teknik bakımdan ordunun silah ve mühimmat teknolojisinin gelişimini sağlamak aynı zamanda Avrupa’da eğitim gören teknik personelin geliştirdiği yöntemlerin Türk ordusundaki yansımalarını bahsetmek olmuştur (Çelebi & Özcan, 2024, s. 1099). Kurtuluş Savaşı’ndaki deneyimleri üzerine Binbaşı Nedim’e göre savaşta her şeyden önce zamanın doğru kullanılması gerekmektedir. Vaktinde yetişmeyecek mühimmatın ordunun kazanması açısından kıymetinin olmadığına değinmiştir. Millî Mücadele Dönemi’nde fabrikalarda üretilen ve kaçırılan mühimmat ve teçhizatın Türk ordusuna yeterli gelmediğini belirtmiştir. Askerî Fabrikalar Müdüriyetinin mühimmat üretiminin ordunun ihtiyacını

rahatlıkla karşılamasının gerektiğini ve bunun için yeni kurulacak ve kurulmuş tesislerde şu hususlara dikkat edilmesi gerektiğini raporlamıştır: fabrikadaki her makinenin ne cins malzemeden kaç parça yapabildiği, hangi makinelere ne kadar ihtiyaç olduğu ve hangi makinelerin gereğinden fazla bir şekilde fabrikalarda mevcut bulunduğu üzerinden düzenleme yapılmasını dile getirmiştir. Savaş zamanında hangi makineden az zamanda çok üretim yapılacağını planlanması durumu ordunun gücünü ve savaşın seyrini değiştireceğini belirterek mühimmat sınıfının hayati bir öneme sahip olduğunu anlatmıştır. 1934 yılındaki Eyüp Durukan'ın müdürü olarak teşkilatlandığı harp sanayisinin ordunun ihtiyacını karşılayabildiğine değinmiştir (Nedim, 1934).

Ankara Silah Atölyesi, 1932 yılında genişletilmiş ve deneme amaçlı 1000 tane mavzer tüfeklerinin yeniden kullanılmasını sağlanmıştır. Bu denemelerin sonucunda başarılı bulunan onarım faaliyetlerinin her yıl sayısı artırılarak devam ederken, Ankara Silah Atölyesi, Kırıkkale Fabrikası'nın kuruluşuna kadar silah ve mühimmat üretim alanında tek kurum olmuştur (Zengin, 2017, s. 19).

Ankara Marangoz Fabrikası, İstanbul Tophane Fabrikaları'ndaki marangoz tezgâhlarının Zeytinburnu Sanayi kışlasına sevgiyle 1910 tarihinde kurulmuş teşkilatın Millî Mücadele Dönemi'nde Ankara'ya nakledilmesiyle kurulmuştur. Cephane ve mühimmat sandıklarının imali için Marangoz Fabrikası, 1924 yılında tekrar faaliyete açılmıştır (Zengin, 2017, s. 19). Ortalama yılda 95.000 adet mühimmat sandığı üretilmiştir (Durukan, 1940, s. 154).

Gazi Fişek Fabrikası, TSK'nin ve EGM'nin ihtiyacını karşılamak üzere, muhtelif boyutlarda hafif silah mühimmatını üretmiştir. Ankara (Gazi) Fişek Fabrikası, önceleri Kurtuluş Savaşı'nda Zeytinburnu Fişek Fabrikası'ndan kaçırılan cihazlarla açılmıştır. 1926 yılına kadar ıslah ve tamir işlemlerinde bulunan fabrika, Alman Fritz Werner şirketine ihale verilerek güncellenmiş ve 1928 tarihinde fişek imaline başlamıştır. Fabrikada; manevra, talim ve harp fişekleri, muhtelif cinslerde tabanca fişekleri ve sipariş oldukça makineli tabanca fişeği imal edilmiştir (Özlu, 2006, s. 17; Durukan, 1940, s. 149-150).

Kırıkkale Topçu Mühimmat Fabrikası'nın yapımına 1925 yılında başlanmış ve 1929 yılında ise 15 cm çapına kadar olan mühimmatın deneme üretimini yapan mühimmat fabrikası faaliyete geçmiştir. Kırıkkale Mühimmat Fabrikası'nın başlıca görevi tapa, mermi ve imla işletmelerinin faaliyetleri olmuştur. Nielsen Winther ve Krupp toplarının mühimmat üretiminin yanı sıra ayrıca ana imalatın haricinde olan yerli yabancı çeşitli tür ve çaplardaki silahlara ait mermiler ile eğitim amaçlı manevra ve merasim mühimmatları da üretilmiştir (Zengin, 2017, ss. 22-23; Durukan, 1940, s. 89).

Kayaş Kapsül ve İmlâ Fabrikası, İstiklal Harbi'nde Kimyager Binbaşı rütbesinde görev alan Abdurrahman Orkut tarafından işgal İstanbul'unda Zeytinburnu'ndaki kapsül fabrikasının mevcut tezgâh ve eczasını İstiklal Yolu üzerinden Ankara'ya nakledilmesiyle kurulmuştur. Savunma sanayisi için elzem olan piyade fişekleri ve tapa kapsülleri 1929'a kadar çeşitli devletlerden satın alınarak giderilmiştir. Yerli harp sanayisinin oluşmasına özen gösterilmesiyle 1930'da fabrika Ankara'da kurulmuş, 1931'de üretime başlamıştır (Özlu, 2006, s. 13). 1934'te yılda ortalama 60.000.000 kapsül üretecek güce ulaşmıştır (Durukan, 1940, s. 156).

Silahtarağa Fişek Fabrikası, 1925'te İstanbul'un Haliç bölgesinde sivillerin ihtiyacına yönelik av ve revolver fişeği üretmek için kurulmuştur. Fabrikada çağın teknolojisine uyulamaması ve teçhizatların dönemin şartlarına cevap verememesi nedeniyle kapatılması planlanmış fakat yapılan incelemeler sonucunda 1968'de Kayaş Kapsül Fabrikasına dâhil edilmiştir (Zengin, 2017, s. 25; Durukan, 1940, s. 167).

Kırıkkale Tüfek Fabrikası, kuruluş amacı piyade tüfeği üretmek üzere Ankara Silah Fabrikası'nın potansiyelini günlük 100 tüfek üretecek kapasiteye ulaştırmak için 1934'te kurulmuştur. Fabrikayı geliştirmek maksadıyla 1935 yılında ek atölyelerin inşasına başlanmış, ihtiyaç duyulan 334 tane tezgâh Fritz Werner şirketine sipariş verilmiştir. Kırıkkale Tüfek Fabrikası faaliyetlerini 1946 yılının başına kadar sürdürmüştür. Fabrikada genellikle makineli tüfekler ve G3 otomatik piyade tüfeği üretilmiştir (Evsile, 2019, ss. 183-184).

Elmadağ Barut Fabrikası, Türkiye'nin ilk kimya sanayilerinden olmakla beraber 1928'de "Barut ve Mevad-ı İnfilâkiyye İnhisarı İşletme T.A.Ş." %50 hissesi devlete, %50 hissesi şirkete ait olmak üzere kurulmuştur. Yapımı 1929 yılında başlayan kurum tamamlanmadan 3 yıl içinde şirketin iflas etmesiyle ilk başta İnhisarlar Vekaleti'ne daha sonra da 2441 sayılı ve 27.5.1934 tarihli yasayla Askerî Fabrikalar'a hükümet tarafından devredilmiştir. Silahtarağa Fişek Fabrikası'nın kurulmasıyla beraber aynı yasayla beraber açılmıştır. Elmadağ Barut Fabrikası, A. F. Genel Müdürlüğü'ne devredildiği 1934 yılından 1939 yılına kadar büyütülmüş ve bir fabrikalar tesisi oluşturmuştur. Bu tesiste trotil, dinamit, fitil, nitro-gliserinli barut ve kara barut üretilmiştir (Kurt & Şehitoğlu, 2023, s. 26).

Kırıkkale Nitroselülozlu Barut Fabrikası, 1 Aralık 1936'ta Millî Savunma Bakanı Kazım Özalp tarafından anahtar teslimi şeklinde açılması için ihale bir Alman şirketi olan Köln-Rottweil'e verilmiş ve 1937'de temel atılmıştır. Tesislerde 1939'dan itibaren Türk personelin yönetiminde barut üretilmiş ve aynı yıl Askerî Fabrikalar Umum Müdürlüğü'ne alınmıştır (Zengin, 2017, s. 28; Özlü, 2006, s. 20; Durukan, 1940, s. 113).

Bu dönemde şahıslara ait mühimmat üretim tesisleri ise şunlardır: Nuri Killigil Silah Fabrikaları, altında Nuri Paşa, Sütluçe ve Zeytinburnu Silah ve Cephane fabrikalarını kurmuştur. Zeytinburnu Silah ve Cephane Fabrikası Nuri Paşa tarafından 1930 tarihinde kurulmuş ve 1933 yılında faaliyete geçen fabrikada; fişek, tabanca, bomba, top ve havan cephanesi gibi üretimle Türk Savunma Sanayisine mühimmat imali açısından katkıda bulunan özel üretim tesisi rolünü üstlenmiştir. Sütluçe fabrikasındaki tezgâhlar ithal olmayıp Nuri Paşa'nın kendi üretimi olan makinelerden üretim sağlamıştır. Nuri Paşa fabrikasında tabanca, bomba, uçak bombası, tapa, havan topu, el bombası gibi harp sanayisinin önem arz eden mühimmatları imal etmiştir (Kurt & Şehitoğlu, 2023, s. 42). Bu dönemde harp silah ve mühimmatı yapan şahsa ait sanayilerin kurulması veya işletilmesi Millî Savunma Bakanlığı'nın iznine bağlı olmuştur. Yeni açılacak fabrikaların nerelerde kurulacağı, depoları ve satış yerlerinin nerelere konumlandırılacağı İçişleri ve İktisat Bakanlıklarının onayından sonra Millî Savunma Bakanlığı tarafından kabul edilmiştir (TBMM ZC, Devre 6, Cilt 8, İçtima 1, 1940, s. 78).

II. Dünya Savaşı Dönemi'nde İzmir'deki cıva rezervlerini devralarak tedarik edilmesinde zorluk yaşanan mühimmat ve küçük çaplı silah imaline devam etmiştir. 1941 yılından itibaren tesiste 400 tezgâh ve 500 işçi faaliyet göstermiştir. Arap-İsrail Savaşı'nda Araplara silah ve mühimmat imali yapan Nuri Paşa; Suriye, Filistin, Pakistan ve Mısır gibi devletlerden sipariş almıştır (Zengin, 2017, s. 23). 1. Ordu Müfettişliği İkmal Şubesi adına Orgeneral Fahrettin Altay'ın Genelkurmay Başkanlığına gönderdiği yazıda Zeytinburnu tamirhanesini 21 Ocak 1943 tarihinde gezen Tankçı İngiliz Albay Bellami ve Yüzbaşı Cribb'in ziyaretinden sonra hazırlanan raporda şu hususlardan bahsedilmiştir: Aylık tüfek tamir kapasitesi, tamirhanenin kuruluş tarihi, tamirhanenin sadece 1. Orduya mı hizmet sunduğu, tamirhanede arızalı cihaz olup olmadığı ve arızanın Ankara'ya mı gönderildiği, yedek parça imali ve alınan tedbirler, yedek parça konusunda parasızlıktan fabrikadan tamirhane statüsüne mi düştüğü, fabrika işçileri ve askerî personelin yetişmesi konusunda sanayi mektebi ve tamirhane stajları ve fabrikalardaki kurslarını incelemişlerdir (ATASE, Kurum/Fon: 110-9-1-14/ İkinci Dünya Harbi, Yer: 5-0-134, 13.02.1943.). 2 Mart 1949'da Nuri Paşa'nın Sütölçe Fabrikası'nda patlama meydana gelmiştir. Bu ağır kaza sonucunda Nuri Paşa ve 27 personeli vefat etmiş ve fabrika işlevsiz hâle dönüşmüştür (Zengin, 2017, s. 24).

Şakir Zümre Uçak Bombası ve Silah Fabrikası, Millî Mücadele'de orduya muhtelif askerî teçhizatlar ve mühimmat sağlayan Şakir Zümre, İstanbul'un Haliç semtinde 1925'te Karaağaç Tapa Fabrikası kalıntılarının üzerine Makedonya ve Bulgaristan'da silah ve mühimmat uzmanlarından eğitim aldığı için fabrika kurmak istemiştir. Bu isteği kabul görülünce "Türk Mevad-ı Harbiye ve Tenviriye Fabrikası" adında şahsi fabrikasını inşa etmiştir. Fabrikada el bombaları, uçak bombaları, tabanca ve cephanesi üretilmiştir. Türkiye'de Türk Hava Kuvvetleri'nin kullandığı ilk denizaltı ve uçak bombalarını Şakir Zümre'nin fabrikası üretmiştir. 1944 yılından itibaren silah ve mühimmat üretimini durdurmuştur. (Zengin, 2017, s. 20).

MKEK kuruluşuna kadar olan süreçte Osmanlı'dan Türkiye'ye intikal eden mühimmat okullarının tarihçesi şu şekildedir: H. 1330/M. 1912 yılına kadar İdadi Sanayi Alayı Sanayi Taburu adıyla eğitim yapmıştır. 1912 yılında Harbiye Nezareti'nin 15 nolu ordu emirnamesiyle bu okul kapatılarak yerine rüştiye mezunlarından 4 yıl nazarî 4 yıl amelî olmak üzere 8 yıl eğitim veren lise denginde okul kurulmuştur. Millî Mücadele Dönemi'nde Osmanlı'daki İmalât-ı Harbiye Usta Mektebi Ankara'ya taşınarak, 1921'de "Fabrikalar Müdüriyeti Umumiyesi Usta Mektebi" ismini almış, bu sistem Türkiye'de de aynı şekilde devam etse de 1925 ve 1926 yılları arasında Sanayi Alayları mezun vermemiştir. 1927 tarihinde Mühimmat okulunun lise seviyesinde eğitim veren kurumu yeniden hizmete girmiştir. Sonrasında "Askerî Sanayi Mektebi" ismiyle 1932'ye kadar faaliyet göstermiştir. 1933 senesinden itibaren Sanayi Alayları artık Askerî Sanayi Lisesi adı altında devam etmiş ve ilk mezunlarını 1935 yılında vermesi planlanmıştır. Askerî fabrikalarda çalıştıkları ilk zamanlarda bu liseden mezun olanlar 8 senelik ustalık döneminin iki yılından muaf tutulması öngörülmüştür (Zekai, 1933, s. 16).

Askerî fabrikaların genel merkezi ve fabrikaların geneli Kırıkkale’de olduğundan okullar bu fabrikalardan uzakta kalmaktaydı. Nitekim 1932’de okulların Kırıkkale’ye taşınmasına karar verilmiş ve Ağustos 1933 tarihinde inşası biten okul faaliyete geçmiştir. 1934’te Askerî fabrikalara işçi, sanatkâr ve usta yetiştirmek için Kırıkkale’de açılmış olan Askerî Sanat Lisesi’nin askerî fabrikalarla ilişkisi kesilerek Liseler Müfettişliğine devredilmiştir. Bu gelişmeden sonra Askerî Sanat Lisesi sadece silahlı kuvvetlere sanatkâr ve memur yetiştirmek amacıyla hizmet etmiş, askerî fabrikalara işçi yetiştirecek bir okul kalmayınca askerî fabrikaların gelişiminde ciddi sorunlara sebep olmuştur. Yine de askerî fabrikalar, askerî mühendis yetiştirmek için Avrupa’ya subay ve öğrenciler göndermeye devam etmiştir. İkinci Dünya Savaşı süresince bu durum geçici olarak durmuştur (Özlü, 2006, ss. 35-36). Nihayetinde 2 Nisan 1949’da Ankara’nın Dışkapı bölgesinde K. K. Lojistik Komutanlığı Karargâhının yerleşkesinde, Ordu Donatım Okulu kurularak eğitim faaliyetine başlamıştır (Sınıf Okulu ve Eğitim Merkezi Komutanlıkları, 2024). İmalat-ı Harbiye Mektebi mensupları ayrıca Kurtuluş Savaşı’nda mühimmat üretmenin ve canlarını vatan uğruna korkusuzca feda etmenin yanı sıra kendi adlarını taşıyan İmalat-ı Harbiye Spor takımını da kurmuştur (Işık, 2019, ss. 90-93). İmalat-ı Harbiye Spor kulübünün adını Eyüp Durukan, 1933 yılında Ankaragücü olarak değiştirmiştir (Durukan, 2013, s. xiii).

MKEK, Askerî Fabrikalar Umum Müdürlüğü’nün yeniden teşkilatlandırılması kapsamında; 8 Mart 1950 tarihli ve 5591 Sayılı Kanun ile bir İktisadi Devlet Teşkilatı olarak kurulmuştur. Başlangıçta kurumun sermayesi dört yüz milyon lira olarak belirlenmiştir. Devlete ait olan tüm mühimmat fabrikaları Makine ve Kimya Endüstrisi Kurumuna intikal etmiştir (Makina ve Kimya Endüstrisi Kurumu Kanunu, 1950).

4. SONUÇ

Türk ordusunda mühimmat ve mühimmat sınıfının tarihsel gelişimi, Osmanlı’dan Cumhuriyet dönemine kadar kesintisiz bir değişim ve modernleşme süreci içinde ele alınmıştır. Osmanlı Devleti’nde 14. yüzyılın sonlarından itibaren barutun keşfi ve ateşli silahların kullanımıyla birlikte mühimmat üretimi büyük bir çeşitlilik kazanmış, Cebeci Ocağı, Topçu Ocağı ve Humbaracı Ocağı gibi askerî yapılar mühimmat üretimi ve dağıtımı konusunda önemli roller üstlenmiştir. XVII. ve XVIII. yüzyıllarda baruthane ve tüfekhaneler modernize edilmiş, İstanbul’da Tophane-i Amire ve Baruthane-i Amire gibi mühimmat üretim merkezleri kurulmuştur. XIX. yüzyılda Sultan II. Mahmut Dönemi’nde Cebeci Ocağı kaldırılmış, yerine modern mühimmat üretim tesisleri oluşturulmuştur. Modern harp sanayisinin gelişmesi için ilk defa II. Abdülhamit Dönemi’nde Sanayi Alayları kurularak mühimmat üretimi yapan askerî personel eğitilmiştir. 1891’de Sanayi İdadi Mektebi açılarak teknik mühimmat eğitimi verilmeye başlanmıştır.

Osmanlı, 1880’lerden itibaren Mauser tüfekleri gibi modern silahları üreterek mühimmat sınıfını geliştirmiştir. I. Dünya Savaşı’ndan sonra Osmanlı ordusunun mühimmat tesisleri İtilaf Devletleri tarafından işgal edilmiş, ancak gizli örgütler tarafından Anadolu’ya silah ve mühimmat kaçırılmıştır. Böylece İstanbul’daki mühimmat üretimi yapan sanayi tesisleri, Anadolu’daki Kuvayımilliye güçlerine

destek sağlamak için kullanılmıştır. Cumhuriyet'in ilanıyla birlikte Eyüp Durukan'ın yönetiminde mühimmat sanayisi millî bir yapıya kavuşturulmuş, 1950'lere kadar süregelen süreçte İmalat-ı Harbiye Müdüriyeti ve onun altındaki mühimmat fabrikaları bu alanın kurumsallaşmasına öncülük etmiştir.

Tarihsel olarak incelendiğinde, mühimmat üretimi askerî gücün sürdürülebilirliği açısından stratejik bir öneme sahiptir. Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi boyunca mühimmat üretiminde yaşanan dönüşümler, sadece teknik ilerlemelerle değil, aynı zamanda askerî organizasyon ve eğitim sistemleriyle de doğrudan ilişkilidir. Dolayısıyla, Türk askerî tarihinde mühimmat ve mühimmat sınıfının gelişimi, modern askerî endüstrinin temellerini atan önemli bir süreç olarak değerlendirilmelidir.

Sonuç olarak, Türk ordusunun mühimmat sistemleri, tarih boyunca değişen savaş teknolojilerine uyum sağlayarak gelişmiş ve modern askerî endüstrinin temelini oluşturmuştur.

KAYNAKLAR

- Agoston, G. (1999). "Osmanlı İmparatorluğu'nda Harp Endüstrisi ve Barut Teknolojisi (1450-1700)", *Osmanlı Ansiklopedisi*, C. 6, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), 621-632.
- Agoston, G. (2006). *Barut, Top ve Tüfek Osmanlı İmparatorluğu'nun Askeri Gücü ve Silah Sanayisi*. (T. Akad, Çev.), Kitap Yayınevi.
- Askerî Fabrikalar Umum Müdürlüğüne Mütedavil Sermaye Verilmesine Dair 2013 Numaralı Kanuna Müzeyyel Kanun. (1933, Mayıs 5). *T. C. Resmî Gazete* (Sayı: 2419). <https://www.resmigazete.gov.tr>
- ATASE, (1911). Kurum/Fon: 110-9-1-5/ Osmanlı-İtalyan Harbi, Yer: 10-45-12, 09 Aralık.
- ATASE, (1912). Kurum/Fon: 110-9-1-5/ Osmanlı-İtalyan Harbi, Yer: 35-163-6, 25 Nisan.
- ATASE, (1913). Kurum/Fon: 110-9-1-7/ Balkan Harbi, Yer: 637-02-12, 28 Aralık.
- ATASE, (1943). Kurum/Fon: 110-9-1-14/ İkinci Dünya Harbi, Yer: 5-0-134, 13 Şubat.
- Atatürk, M. K. (1997). *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri* (Cilt I). Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları TTK Basımevi.
- Aydüz, S. (1999). "Osmanlı Devleti'nde Ateşli Silah Sanayii ve Top Döküm Teknolojisi", *Osmanlı Ansiklopedisi*, C. 6, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), 633-645.
- Aydüz, S. (2011, Mayıs-Ağustos). Osmanlı Silahları, Silah Üretim Merkezleri ve Literatürü Tarihi. *Tarih Okulu(X)*, s. 1-37.
- BCA, (1921, 22 Mart). Kurum/Fon: 30-18-1-1/ Kararlar Daire Başkanlığı, Yer: 2-40-6.
- BCA, (1921, 27 Mayıs). Kurum/Fon: 30-18-1-1/ Kararlar Daire Başkanlığı, Yer: 3-23-4.
- BOA, (1915, 5 Mayıs). DH.EUM.KLU., 08/67, H. 20 Cemaziyülahır 1333.

- BOA, Baş Muhasebe Kalemi Defterleri (D..BŞM.d), 4771, H. 28 Zilhicce 1203/M. 9 Eylül 1789.
- Bölek, L. İ. (2023). *Saltanattan Cumhuriyete Askeri Terimler*. Ankara.
- Cebesoy, A. F. (2001). *Bilinmeyen Hatıralar*. (O. S. Kocahanoğlu, Yay. haz.) Temel Yayınları.
- Çelebi, S., & Özcan, A. (2024). Türk Harp Sanayii Tarihi Araştırmalarında Süreli Yayınların Kullanımı ve Örnek Yayın Olarak Askeri Fabrikalar Mecmuası. S. Özkaya, F. Çalışır, & C. Aktaş (Dü) içinde, *Eski Çağlardan Günümüze Türk Savunma Sanayi Tarihi* (s. 1095-1116). Milli Savunma Üniversitesi Yayınları.
- Çelik, Ş. (2007). “Orducu”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 33, (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 370-373.
- Çoruhlu, T. (1993). *Osmanlı Tüfek, Tabanca ve Teçhizatları*. T.C. Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları.
- Çukurova, B. (1994). *Kurtuluş Savaşında Haberalma ve Yeraltı Çalışmaları*. Ardıç Yayınları.
- Develioğlu, F. (2010). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Aydın Kitapevi Yayınları.
- Durukan, E. (1933, Şubat 1). Başlangıç. *T.C. Askerî Fabrikalar Mecmuası*, 1(1), s. 2-3.
- Durukan, E. (1940). *Askeri Fabrikalar Tarihçesi*. Askeri Fabrikalar Basımevi.
- Durukan, E. (2013). *Günlüklerde Bir Ömür-I*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Durukan, E. (2018). *Günlüklerde Bir Ömür-IV*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Durukan, E. (2021). *Günlüklerde Bir Ömür-VI*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Erdoğan, M. K. (1999). “II. Viyana Seferi'nde (1683) Osmanlı Ordusu'nun Kullandığı Silahlar ve Mühimmatının Temini”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, C. 6, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), 660-669.
- Erendil, M. (1988). *Topçuluk Tarihi*. T.C. Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları.
- Ertan, T. F. (2019). *Millî Mücadele Yıllarında İstanbul'dan Anadolu'ya Silah ve Cephane Sevkiyatı (M.M. Grubu Ekseninde)* (C. 1). TC. Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Enstitüsü Yayınları.
- Ertürk, H. (2023). *Millî Mücadele Senelerinde Teşkilat-ı Mahsusa*. (A. Tetik, & F. Ata, Çev.) Palet yayınları.
- Evsile, M. (2019). İki Dünya Savaşı Arasındaki Dönemde Türkiye'nin Askerî Teknoloji Transferi Çalışmaları. Ahmet Aksın (Ed.), *Ergün Öz Akçora Armağanı* C.2, içinde (ss. 179-190). Hiper Yayın.
- Fuat, Y. (1933, Mart 1). Harp ve Sanayi. *T.C. Askerî Fabrikalar Mecmuası*, 1(2), 2-3.

- Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı. (1996). *Türk Kara Kuvvetleri Tarihi*. K.K. Basımevi ve Basılı Evrak Depo Müdürlüğü.
- Gökdemir, T. (2016). *Türk Kara Ordusu Lojistik Tarihi*. Orient Yayınları.
- Gölen, Z. (2002). “Osmanlı Barut Üretim Merkezi: Baruthâne-i Âmire”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. 10, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 136-144
- Himmetoğlu, H. (1975). *Kurtuluş Savaşında İstanbul ve Yardımları*, C. 1. Ülkü Matbaası.
- Himmetoğlu, H. (1975). *Kurtuluş Savaşında İstanbul ve Yardımları*, C. 2. Ülkü Matbaası.
- İlgürel, M. (1999). “Osmanlı Devleti’nde Ateşli Silahlar”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, C. 6, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), 605-611
- Işık, B. (2019, Mart). İmalat-ı Harbiye. *Türk Yurdu*, 108(379), s. 90-93.
- Kılıçarslan, Y. (1993). “Cebeci”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 7, (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 182-183.
- Koçer, K. (1946). *Kurtuluş Savaşlarımızda İstanbul İşgal Senelerinde M. M. Grubunun Gizli Faaliyeti*. Vakıf Basımevi.
- Kolçak, Ö. (2023). *Ok, Tüfek ve At 16. Yüzyıl Osmanlı Askerî Devrimi*. TTK.
- Köse, O. (2022, Kasım). 19. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Ordusunda Kullanılan Tüfekler Hakkında Bazı Mülâhazalar. *History Studies*, 14(4), 963-995.
- Kurt, E. (2018). *Türk Savunma Sanayii Tarihine Mikro Yaklaşım: Savunma Sanayii İşletmelerine Dair Bir Envanter ve Dönemselleştirme Çalışması (1836-2018)* [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. T.C. Yıldız Teknik Üniversitesi.
- Kurt, E., & Şehitoğlu, Y. (2023, Haziran). Erken Cumhuriyet Dönemi Türk Savunma Sanayi Fabrikaları (1923-1950). *Yıldız Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(1), 39-48.
- Kütükoğlu, M. (1992). “Baruthane-i Amire”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 5, (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 96-98.
- Makina ve Kimya Endüstrisi Kurumu Kanunu. (1950, 15 Mart). *T. C. Resmî Gazete* (Sayı: 7457). Erişim adresi: <https://www.resmigazete.gov.tr>
- Müderrişoğlu, A. (2013). *Kurtuluş Savaşı’nın Mali Kaynakları*. ATAM.
- Nedim, İ. (1934, Şubat 1). Ordu ve Fabrika. *T.C. Askerî Fabrikalar Mecmuası*, 2(13), 2-4.
- Özcan, A. (1994). Osmanlı Askerî Teşkilatı. *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi* E. İhsanoğlu (Ed.), C. I, (ss. 337-368). Yıldız Matbaacılık, Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş.
- Özcan, A. (1998). “Humbaracı Ahmed Paşa”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.18, (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 351-353.

- Özlü, H. (2006). *II. Dünya Savaşından Günümüze Türkiye’de Savunma Sanayii’nin Gelişimi (1939-1990)* [Yayınlanmamış Doktora Tezi]. T.C. Dokuz Eylül Üniversitesi.
- Pakalın, M. Z. (1993). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü II*. MEB Yayınları.
- Pergel, E. (2019). *19. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti’nde Harp Malzemesi Üretimi (Mühimmat İmalât ve Masraf Defterlerine Göre)* [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. T.C. Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi.
- Sınıf Okulu ve Eğitim Merkezi Komutanlıkları. (2024, 10 30). Kara Kuvvetleri Komutanlığı: <https://www.kkk.tsk.tr/kkksablonmaster/header/kurumsal/sinifokullari>. adresinden alındı
- Şemsettin Sami. (2012). *Kâmûs-ı Türkî*. (R. Gündoğdu, Çev.) İdeal Kültür Yayıncılık.
- T.C. Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı. (1978). *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi III*, C. 5’inci Kısım. T.C. Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Askeri Tarih Yayınları.
- T.C. Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı. (1981). *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi III*. T.C. Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Harp Tarihi Yayınları.
- Tansu, S. N. (2011). *İki Devrin Perde Arkası*. İlgi Kültür Sanat Yayıncılık.
- TBMM Zabıt Ceridesi. (1940, Ocak 3), Devre 6, Cilt: 8, İçtima 1, 78
- Teşviki Sanayi Kanunundan İstifade Eden Askeri Fabrikaların Gümrük ve Buna Munzam Resimlerinden Muafien Getirecekleri İptidai Maddeler Cetveli ve Sureti Tatbiki Hakkında Talimatname Hakkında Kararname. (1938, 2 Ağustos). *T. C. Resmî Gazete* (Sayı: 3975). <https://www.resmigazete.gov.tr>
- Tok, Ö. (2012). Osmanlı Askerî Teşkilatı. T. Gündüz (Ed.), *Osmanlı Teşkilat Tarihi* (ss. 113-216). Grafiker Yayınları.
- Tümerdem, H. (1939). *Türkiye Askerî Coğrafyası*. Cumhuriyet Matbaası.
- Türk Dil Kurumu. (2011). *Türkçe Sözlük*. TDK.
- Türkiye’de Harb Silah ve Mühimmatı Yapan Özel Sanayi Müesseselerinin Kontrolü Hakkında Karar. (1951, 30 Ocak). *T.C. Resmî Gazete* (Sayı: 7721). <https://www.resmigazete.gov.tr>
- Uyar, M., & Erickson, E. (2020). *Osmanlı Askeri Tarihi*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1988). *Kapıkulu Ocakları II*. TTK.
- Varlık, B. (2005). *Ali Tunalı Vatana Hizmette 70 Yıl*. Tarih Vakfı Yayınları.
- Yıldız, G. (2013). *Osmanlı Askerî Tarihi Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri 1792-1918*. Timaş Yayınları.
- Yorulmaz, N. (2018). *Büyük Savaşın Kara Kutusu*, Kronik Kitap.

- Zekai, M. (1933, Ekim 1). Askeri Sanayi Mektebinin Tesisindenberi Geçirdiėi Safhalar ve Mezunların As. Vaziyetleri Hakkında. *T.C. Askerî Fabrikalar Mecmuası*, 1(11), 16.
- Zengin, E. (2017). Milli Mücadele Yıllarında İmalat-ı Harbiye Fabrikaları. *Mavi Atlas*, 1(5), 201-223.